

ШЫН

№ 125
(17769)

2009 чылдың
ноябрь 3,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Интител-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Парлалга конференциязы

ТЫВА – МООЛ ХАРЫЛЗААЛАР

Октябрь 25 – 29-туң хүннеринде Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун удуртулгазы-биле хөй кижии составтыг делегация кожавыс Моолдун чалааны-биле ынаар албан-езуунуң ажил-херээн кылып чораан. Дүүн, ноябрь 2-де, олар парлалга конференциязын эрттирген.

Албан езуунуң ажил-херээ Моолдун Президентизи Ц.Элбэгдорж болгаш ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оолдун ужуражылгазы-биле эгелээн. Ооң соонда тыва делегация ийи күрүнениң аразында садыг-экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылга дугайында чугаалажышкыннарны кылып, Моолдун Президентизиниң оралакчызы, Моол – Россия аразында күрүне комиссиязының моол таланың кол төлээзи Н.Алтанхуяг, Күрүнениң Улуг Хуралының кежигүнү, Социал политика, өөредилге, культура болгаш эртем талазы-биле доктаамал комитеттиң даргазы Д.Оюунхорол, Күрүнениң Улуг Хуралының кежигүнү, Бюджет талазы-биле доктаамал комитеттиң даргазы Ч.Хүлэрбаатар, Моолдун Аъш-чем, көдээ ажил-агый-болгаш чиик үлетпүр яамызының сайыды Т.Бадамжунай, Улан-Батор хоорайның чагырыкчызының оралакчызы Д.Гандбол, Моолдун Күрүне университетинин ректору С.Даваа олар-биле кады ажылдажылганың ужуражышкыннарын эрттирген.

Ук чугаалажышкыннарның түннелинде Тыва Республиканың болгаш Улан-Батор хоорайның чагыргазының аразында Улан-Батор хоорайга Тыва Республиканың Төлээ черин ажадарын дугурушкан. База ол ышкаш Кызыл хоорайның болгаш Улан-Батор хоорайның чагыргазының аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культурулуг кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салган. Тыва Республиканың Чазааның болгаш Моолдун Завхан аймактың чагыргазының аразында болган ужуражылгага хүлээп алдыганын шиитпирлерге даянган кады сырый ажылдажышкынны чедип алган.

Дөрт хонук уламчылаан албан-езуунуң ажил-херектиң үезинде тыва делегация Улан-Батор хоорайның шажын-чүдүлге организациялары-биле база ужурашкан. Гандантегчэнлин хүрээге Тываның аалчылары Моолдун Дээди Камбыламазы Д.Чойжамц болгаш Чырыткылыг IX Богдо-Кегээн-биле ужурашкан. База ол ышкаш Моолда ажылдап-чурттап чоруур православ Алексей ада-биле база ужуражып, ооң-биле чугаалашкан.

Кожавыс Моолдун үлетпүр бүдүрүлгелеринге бистиң делегация барып, аңаа оларның ажилын сонуурга, арга-дуржулгазын солушканы кылган ажил-херээниң эң үнелиг болгаш өөредилгиг кезээ болганын парлалга конференциязынга даргалар демдеглээн. Моолдун кидис өглер бүдүрер, оларны даштыкы күрүнелерге садып-сайгарып турар “Гэр индустриал” компаниязы-биле каттай кидис өглер кылып моол-тыва бүдүрүлгени тургузарының, ол ышкаш баштайында улуг компанияга тыва специалистерге өг кылып технологияларның чажыттарын өөредирин дугайында дугуржулганы чедип алган. Өг хевирлиг кылдыгын “Асар Ургоо” отель-биле даштыкы туристерни өглерге национал утка-шынар-биле улустун аас болгаш хөгжүм чогаалдарын, херекселдерин бараалгаттышаан, аалчыларны канчаар чылыг-чымчак уткуурун онзагайлап демдеглэп, шак ол дуржулганы Тывага база көргүзүп болурун тыва делегация барымдаалаан. Ол ышкаш Игил чылынга даянып алгаш, моол хөгжүм херексели моринхуурга тыва хөгжүмчүлери өөредиринде Тывага Моолдун Ц.Цэрэндорж докторну чалаарын дугурушкан.

Эң чугула болгаш ажыктыг арга-дуржулганы делегация “Мал-

чын” бүдүрүлгеге барып чорааш онзаалап көргөн. Чүге дизе ук бүдүрүлге чаа технологиялар-биле бойдустан ала-чайгаар бүткен хаттын болгаш хүннүң күжү-биле электри чырыын болгаш күжүн тывылдыр энергия системаларын Тываның малчыннарынга эккеп садарын дугурушкан.

“Тайж бөлүүнүң эт комбинаты” Моол Парламентиниң кежигүнү Д.Оюунхоролдун саналы езугаар тыва делегация-биле Завхан аймактың болгаш Тываның аразында кызыгаар чанынга эт болбаазырадыр бүдүрүлгени кылырын дугурушкан.

Моолдун Күрүне университетинге аалчылар тыва студенттериниң өөредилгези, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып, оларның нарын айтырыглары-биле тустуунда үлешкен. Ужуражылгага колдуунда аныяк спортчулар киришкенин ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол демдегледи.

Завхан аймактың губернатору Я.Санжмятав ТР-ниң Чазаа-биле кады ажылдажылганы кылырын дугурушкан. Ол-ла аймактың чуртшинчилел музейи, ыдыктыг сувурганнар мемориалы-биле тыва делегация танышкан.

Аалчылар ол чорааш Нумрог сумунун бригадири Чимиддорж малчынның аалынга барып, ооң канчаар амыдырал-чурттап олурарын сонуургап, удава Тывага хөйү-биле келир баят уксаалыг хойларны канчаар ажаап-тежээрин өөренип көргөннер.

Арц-Суур эрттирилге черинге тыва делегация келир үеде Моолдан 100 муң ажыг баш дириг хойларны болгаш чиг ээтти бүгү чурумнарны сагывышаан, канчаар уткуп алырын, чугула ветеринарлыг хыналданы чорудар тускайлаан шөлдерин сонуургап көргөн болгаш бүгү улуг ажил-херекти чорударынга бо эрттирилге чери белен деп бедик үнелелди берген.

Карим МОНГУШ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУН
тырттырган чуруу.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларым!

Чоннуң чаңгыс эвиниң хүнү-биле мээң изиг байыр чедиреишкенимни хүлээп ап көрүнер!

Россияга чоннуң чаңгыс эпиг болуру бүгү үелерде кол национал идея бооп турган, ам-даа бар, моон-даа сонгаар турар. Ол дээр-ге бистиң эрткен-даа, амгы-даа, келир-даа үелеривисти харылзаштырып турар кол дөзү болур. Күрүнениң хамаарышпас чоруун, культура-төөгүлүг салгалды болгаш делегей хөгжүлдесин төрөөн чурттуң байлакшылы болгаш сайзыралы дээш бистиң чуртувустун хөй национал чоннарның сырый каттыжышкыны камгалап ап турар чижектер-биле Россияның төөгүзү бай.

Интитизи-биле шупту 140 миллион ажыг бис. Бистиң чуртувуста 180, Тывада 100 ажыг нация чоннар чурттап турар. Чоннар бүрүзү культуура талазы-биле кайгамчык онзагай шынарларлыг. 230 аңгы дылда чугаалажып турзувусса-даа, бис шупту хөй национал Россия чонунуң чаңгыс эвин хевирлеп турар бис.

Хөй национал күрүне кылдыр Россия хөй-хөй чүс чылдар дургунда тургустунуп келген. Чурттуң улуг төөгүзү болгаш ооң культурулук байлакшылы хөй нация чоннарның күш-ажылы болгаш кончуг улуг күженишкенин түннели болур. Улуг, бичии чоннардан Россияның күрүне болурунга болгаш орус культуурага көскү исти арттырганнарын тып ап болур бис. Оларның аразында «Тыва ис» база бар. Күрүнениң «Саян» ансамбли, аас чогаал ансамбли «Тыва», рок бөлүк «Ятха», этнобөлүк «Хүн-Хүртү», Владимир Оскал-оолдун цирк бөлүү, билдингир актер Максим Мунзук, ыраажы Надежда Красная, чурукчу Надя Рушева болгаш өскелерниң-даа чогаалдыкчы ажыл-ижи Россияның уран чүүлүнүң чоргаалдары болган. Бистиң чаңгыс чер-чуртувус, тыва болгаш орус чоннарның огу, чурттуң кол камгалакчызы, Россияның Маадыры – Сергей Кужугетович Шойгунуң ат-алдары база бүгү делегейде билдингир.

Эжелекчи дайзыннардан Төрөөн чуртту камгалаар берге үелерде аңгы-аңгы нацияларның кижилери оон хосталгазы дээш боттарының амы-тынын харамнанмааннар Ада-чурттуң Улуг дайынынга

Тирилге база ол одуругга онза черни ээлеп турар, ооң 65 чылдаанын келир чылын май айда бүдүн чурт болгаш делегей демдеглээр бис. Фашизмге удур тирилге бистиң чурттуң янзы-бүрү националдыг болгаш чүдүлгелиг миллион-миллион хамаатыларының амы-тыны-биле төлөтtingен. Ол кажыдалдыг даңзыда бистиң чаңгыс чер-чурттугларының ады бар: Совет Эвилелиниң Маадырлары: В.П. Брагин, М.А. Бухтуев, Л.Н. Ефимов, Н.П. Кабак, Т.Б. Кечил-оол, Н.Н. Макаренко, Семирацкий, Н.И.Трофимов, Х.М. Чүргүй-оол.

Тывадан фронтуге аъттаныпкан үш муң чартык совет хамаатылар, 220 тыва эки турачыларның чырык ады чүгле бо хүннерде таваан салып турарыыс бистиң республиканың мемориалдыг тураскаалынга эвес, а Москвага (Поклонная Гора) мемориалдыг комплекске Тываның Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкенинге тураскааткан экспозицияга мөнгези-биле бижиттинер.

Орус дылдың ужу-дузазының дугайында онзаалап чугааласкап тур мен. Россия Федерациязының күрүне болгаш албан-дужаал дылы боорда, ол биске шуптувуска удур-дедир билишкенин, бүзүрелдин болгаш дең эргениң демдээ апарган. Нациялар аразының харылзааның дылы Россияның чоннарының культууразының болгаш делегей культуураларының аразында кол холбаштырып турар кезээ болуп турар. Бистиң республикавыста ниити өөредилге адырында мурнады боттадырар айтырыгларның бирээзи кылдыр орус дылдың сайзыралы, ону башкылаарының шынарларын чүгле найысылалдың өөредилге черлеринге эвес, а көдээ школаларга экижидери кончуг чугула дээрзин тодаратканывысты сагындырайн.

Бис шупту политиктиг үзел-бодал, нация болгаш чүдүлге хамаарылгавыс хамаанчок, чаңгыс чурттуң хамаатылары бис. Сорулгаларывыс чаңгыс бистиң күрүне-висти чөпшээржилге, сагылгачурум болгаш бай-шыдал бүргөп турар кылдыр тудар. Ону чүгле күштеривис каттыштырып алгаш чедип ап болур аргалыг бис.

Чоннарның чаңгыс эл-сеткилинин хүнүнде сеткилим ханызындан шуптуңарга. быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, тайбың күш-ажылга чаа тирилгелерни күзөдим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
Ш.КАРА-ООЛ.

Ноябрь 4 – Чоннуң чаңгыс эвиниң хүнү

ЧАҢГЫС ЭП-СЕТКИЛ – КҮЧҮЛҮГ КҮШ

Делгем девискээрлиг, кайгамчыктыг чараш, байлак бойдустуг, бурунгу күчүлүг Россияның девискээринге хөй чүс чылдарда чурттап келген хөй национал улустарның чаңгыс эп-сеткилдинин, бузулбас найыралының, быжыг тура-сорукутуунун, бир демниниң дугайында байлак төөгүлүг, үнелиг чаңчылдар бар. Ол Россия күрүнениң хамаарышпас чоруун, ооң хөй национал чонунуң эрге-ажыын камгалаарының кол үндезини болуп келген.

Хаанның Россияның күрүнени XVII чүс чылдың азы 1600 чылдың эгезинде кончуг берге байдалга таваржы берген. Хоойлу езугаар эрге-чагырганың бажына олурган хаан салгалының дүжүметтери күрүнени удуртуп-баштап шыдаваанындан Россияның девискээринге яды-түрөңгү, аш-чут, үптээшкн, дээрбедээшкн, оорлаашкн, чуртунга өскерлир чоруктар болгаш өске-даа каржы-хажагай үүлгедиишкннер непертей берген.

Моон уржундан ол үеде Россия чүс-даа кылыры билдинмес, чүнүн-даа уjur-бажы чок, кончуг дүвүрээзинниг, хөлээзинниг берге байдал тургустунуп келген. Оон аңгыда даштыкы эжелекчи интервентилер Россияны дескиндр бүзээп келген, поляктар Москваны, Кремльди эжелеп алган, чурттуң байдалы кажангызындан-даа артык нарыыдаан. Россия күрүнениң эрге-чагыргазы дүшкөн. Чон чүнү кылырын, канчаар хөдөлирин, кандыг эрге-чагырга чуртка тургустунарын билбес, баш муңгаш, берге үе турган. Чурттакчы чоннуң бир чамдыызы эжелекчи интервентилерниң талазынга барган, оларны деткээ, өске кезээ оларның чуртка, улуска айылдыын ханы угаап-билип, оларга удур демиселди түмен чон каттыжып алгаш, демниг чорудары чугула деп санап турган.

Аш-чутка, кем-херек үүлгедиишкннеринге, даштыкы интервентилерниң берге кызыышкынынга таварышкан ядарлап түргөдзэн чон боттарының күзел-чүткүлү, тура-соруу-биле Россия күрүнениң хамаарышпас чоруун, ооң хөй национал чонунуң эрге-ажыын камгалаар, Москваны кандыг-даа хемчеглерни, аргаларны ажылгап тургаш, даштыкы эжелекчилерден хостаар демиселче бир демниг, чаңгыс эп-сеткилдиг көдүрлүп үнгөн. Прокофий Ляпуновка удурткан ополченнер Москваны хостап алыр дээш бир дугаарында демиселче кирген, ындыг-даа болза, ол чедиишкн чок болуп доозулган. Ынчалза-даа тура-сорукут кижилер орта муңчулуп, муңгараваан, эгелзэн херзэн уламчылаан. 1911 чылдың күзүндө Нижний Новгородтун князы Кузьма Минин ополченнер чыып эгелзэн, орта кирер күзүлдиглерниң саны хөй болган. Оларны дайынчы арга-дуржулгалыг, талантылыг князь Дмитрий Пожарский удуртуп турган,

ынчалдыр ополчен шерии тургустунган. Чон эгелзешкнни чүлдүг-зүнүп деткээш, ополчен дайынчыларга болдунар-ла бүгү деткимче, дузаны чедирген, удаваанда ол Россияның чонунуң күчүлүг шимчээшкнни болу берген. 1912 чылда Россияның хөй национал чурттакчы чону Төрзэн чуртунуң хамаарышпас чоруун камгалаар, Москваны, Кремльди даштыкы эжелекчилерден хостаар дээш бир демниг, чаңгыс эп-сеткилдиг демиселче кирген. Минин биле Пожарскийниң баштааны Россияның патриотчу күжүн чылча шавар, узуткаар дээш даштыкы интервентилер чурт иштин баяр ызыгууртан бөлүктөрине деткидип алгаш, кончуг каржы-хажагай, дерзии удурланыышкыны чоруткан. Кандыг-даа кам-хайыра чок аажылаашкынар чонунуң, оларның төлээлери ополчен дайынчыларының быжыг тура-соруун сып, бир демниг демиселин сулардып шыдаваан. Россия күрүнениң хамаарышпас чоруун, чоннуң эрге-ажыын, салым-чолун камгалаары бүгү улустуң ыдыктыг херээ болу берген. Бо демиселге орус-тар, татарлар, башкирлер, чуваштар, марийлер, удмурттар болгаш өске-даа нацияның кижилери найыралдыг чаңгыс өг-бүлениң ажылы-тогу дег, иштиникиң дарлакчыларынга, даштыкы эжелекчилерге удур бир демниг көдүрлүп үнгөн. Россияның эрткен амыдыралындан алгаш көөрге, ооң хөй национал чурттакчы чонунуң мындыг бир демниг, чаңгыс эп-сеткилдиг, быжыг тура-сорукут чоруу, патриотчу күзел-чүткүлү кажан-даа турбаан, ынчангаш бо дээрже Россияның чоннуң чаңгыс эп-сеткилдин көргүскен бир онзагай төөгүлүг болушкун болган.

1612 чылдың чаа сан-биле ноябрь 4-те, эрги сан-биле октябрь 22-де Москваны, Кремльди ополченнер эжелекчилерден хостап алырга, поляк интервентилер дезде берген. Чонга бүрүн деткиктен Минин биле Пожарскийниң шимчээшкни тирилгени чедип алганы Россияга төөгүдө хамааты ниитилелди тургузарының бирги үе-чадазы болган деп санап турар. Ол дээрже революция мурнунда көдээ черлерге турган тус чер бот-башкарылганының органары земстволарның болгаш чоннуң бодунуң шимчээшкннериниң, чоннуң чаңгыс эп-сеткилдиг күчүлүг күжүнүң тытып келген тодаргай херечизи

болур. Бо төөгүлүг болушкун соонда Россияның эрге-чагырга органары катап тургустунган. Хаан (царь) дүжүлгезинге Михаил Федорович Романов олурган. Ол романовтарның хаан салгалының эге үндезинин салган. (Романовтар хааннап турар үелерде Россия күрүнени көскү бурунгаар хөгжүлдени алган). Оон бээр Россияга чоннуң көстүп көрбзэн политиктиг, социал, сагыш-сеткил каттыжыышкыны, бир демниг чоруу эгелзэн, хөй национал улустарның аразынга акы-дунмалышкы найырал быжыккан, кады ажылдажылгазы ханылап калбарган. Россия күчүлүг, делгем девискээрлиг улуг күрүне болу берген.

Россия күрүнени тургустунарынга, быжыгланырынга, хөгжүүрүнге, хөй национал чоннуң чаңгыс эвин, найыралын быжыглаарынга, сагыш-сеткилин каттыштырырынга улуг рольду ойнаан бо уjur-дузалыг төөгүлүг болушкунга тураскаадып, ноябрь 4-те Чоннуң чаңгыс эвиниң күрүне байырлалын чылдыңна демдеглээр кылдыр доктааткан.

Россия күрүнениң эртип келген төөгүлүг чылдары хөй национал чоннуң чаңгыс эви, найыралы, кады ажылдажылгазы дайын-даа, тайбын-даа үелерде делегейге туруп көрбзэн кандыг-даа бергелерни, моондактарны, шаптарызыннарны ажып эртер чүү-даа эннежиш шыдава кайгамчыктыг хуулгаазын күчүлүг күш дээрзин көргүскен. Россияның Президентизи Дмитрий Медведев «Россия, бурунгаар!» деп чүүлүндө айтканы болза: Россияның чону улуг чон бүрүзүндө ышакш көскү маадырлыг, бедибиле үнелеп, хүндүлөп, магадап көөр төөгүлүг. Оон-биле чергелештир ол төөгү чөрүлдээлери, нарын, чаңгыс аай эвес болуп турар, аңгы-аңгы чурттарны кижилери янзы-бүрү үнелелдерни берип турарлар. Ынчангаш чонувустуң төөгүлүг салгалын политиктиг хажыдышкындардан камгалаар ажылды чорудар уjurлуг бис. Бодувустуң чуртувустуң эрткен үезинге шын, чөптүг үнелелди бээр уjurлуг бис. Ында кайгамчыктыг улуг хемчээлдиг тирилгелерни, оон үлегерчижек кылдыр дөзөп, салгап алыр эң эки национал характерниң чижектерин көөр бис. Кандыг-даа таварылгада бодувустуң төөгүсүке кичээнгеилиг, ону үнелеп, хүндүлөп көөр уjurлуг бис.

Россияның чаңгыс эп-сеткилди хөй национал чурттакчы чону делгем девискээрлиг, кайгамчыктыг чараш, бай-байлак бойдустуг Төрзэн чуртун делегейиң эң сайзыраңгай чурттарының бирээзи кылдыр хөгжүдөр чугула сорулгаларны боттандыар дээш ажылдап турарлар.

Материалды Таан-оол ХЕРТЕК белеткзэн.

Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

Чоннуң чаңгыс эвиниң хүнү биле изиг байырымны хүлээп ап көрүңер!

Нациялар аразынга тайбыңны кадагалаарынга болгаш Россия күрүнениң, ооң янзы-бүрү национал, төөгү болгаш культурулуг чаңчылдарының хөй хевирлеринге амгы турум хөгжүлдзизин чедип

Хүндүткел-биле,

Тыва Республикада Кол федералдыг инспектор
А.С. ПОПОВ.

Хүндүлүг чаңгыс чер чурттугарымы!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының мурнундан күрүне байырлалы — Чоннуң чаңгыс эвиниң хүнүн, таварыштыр чүректиң ханызындан байырымны хүлээп ап көрүңер!

Бо хүн Россияның чонунуң национал эптежилгезинин болгаш сырый каттыжыышкынының демдээ болуп, чуртту чаартырынга дузалап, келир үевиске бедик культурулуг салгалды арттырып, төөгүнүң оруун шилиринге салдарны чедирип турар.

Амыдыралдың агымы бистиң шыдал-күжүвүстү хүн бүрү хынап турар. Бистиң хайныышкыныг делегейвисте, рынок харылзааларының белен эвес байдалдарында,

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Х.МОНГУШ.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттагарымы!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының болгаш бодумнуң өмүнээмден Чоннуң чаңгыс эвиниң хүнүн таварыштыр байыр чедирип олур мен!

Күрүне Думазының бадылааны бо чаа байырлалды бис чоокта чаа демдеглеп эгелзэн бис. Бо төөгүлүг хүнүнүң үнези — дөрт чүс чылдарның бурунгаар бистиң өгбелеривистиң ызыгуур-угу, чүдүлгези болгаш ниитилелде албан-дужаалы хамаанчокка маадырлыг чоруун болгаш демниг чоруктун үлегерчижзэн көргүскенинде.

Чүс чылдар соонда ол төөгүлүг болушкун онза уткалыг апарган. Бис өгбелеривистиң арттырып кааны эртине — Төрзэн чуртувусту камгалаар, ооң экономиктиг бол-

нарын, берге геополитиктиг үеде чоннуң эп-сеткилиниң чаңгыс аай үзел-бодалды Россияның социал-экономиктиг хөгжүлдзизиниң угла-ныышкынын уламчылаарынга кончуг чугула идиг.

Чоннуң чаңгыс эвиниң идеязы бөгүнгү Тывавыска кончуг чугула бооп арттышаан. Чүгле бот-боттарыысты билчир чоруувус-биле, чүгле үзел-бодалыыстың демнибиле күштүг болгаш сайзыраңгай республиканы тургузуп шыдаар бис деп чүвени бөгүн билип турар бис.

Чүрээмниң ханызындан силерге кан дег кадыкшылды, бүгү күзөлдериң бүдериң, өг-бүлө бүрүзүңге тайбыңны болгаш эптежилгени, аас-кежикти болгаш чаагай чорукту күзедим!

гаш угаан-сарыылдыг күчү-шыдалын өстүрер дзэн чагыын сагыыр, кадагалаар уjurлуг бис.

Бистиң белен эвес үевисте кижилер, партиялар болгаш шимчээшкннер аразында хамаарылгаларны чөпшээржилге болгаш чаңгыс эп-сеткилге тургузары онза чугула. Бо хүнде буянныг үүлө бүрүзү бистиң шуптувуска бистиң ниитилеливистиң угаан-сарыылының катап төртүтүнүп делгерээринче базым болзун!

Быжыг кадыкшылды, сагыш-сеткилдин төнчү чок чылыын Силерге күзедим! Бо төөгүлүг байырлал чүдүлгези, аймак-сөөгү хамаанчок кижилер бүрүзүңге чаңгыс эп-сеткилди, хөй нациялыг Россияның кезээ мен деп медеир билиринге дуза болзун! Бистиң күжүвүс — чаңгыс эп-сеткилде!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ВАЛЬКОВ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 28 чүүлүңгө өскерилге кириериниң дугайында
Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың сентябрь 23-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың октябрь 23-те чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2005 чылдың июль 13-те № 982 УХ-1 «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында» («Шын», 2005 чылдың июль 19-та, ноябрь 29-та; 2008 чылдың апрель 8-те; «Тувинская правда», 2005 чылдың декабрь 3-те; 2007 чылдың июнь 23-те, декабрь 13-те; 2008 чылдың апрель 8-те) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 28-ки чүүлүнүн 3-кү кезээңге «ажыл төлевириң эң биче хемчээлинге беш катап дең түңгө» деп сөстөрн «11500 рубль түңгө» деп сөстөр биле солуп, өскерилгени кириер.

2 чүүл

Бо Хоойлу 2009 чылдың август 1-ден эгелеп күштүг болур.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай № 1601 УХ-11 2009 чылдың октябрь 30

«Тыва Республикага амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4 чүүлүңгө өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың октябрь 21-де хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың октябрь 23-те чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2001 чылдың июль 9-та № 1138 «Тыва Республикага амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлиниң дугайында» («Тувинская правда», 2001 чылдың июль 12-де; 2004 чылдың январь 24-те, декабрь 31-де; 2005 чылдың октябрь 20-де; «Шын», 2003 чылдың июнь 3-те; 2004 чылдың январь 17-де, декабрь 31-де) Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4-кү чүүлүңгө дараазында уткалыг 3-кү пунктуу немеп, өскерилгени кириер:

«3. «Күрүнениң социал дузазының дугайында» Федералдыг хоойлу-биле көрдүңгени пенсияга социал немелде төлевири тургузар сорулгалар-биле чогуур сан-хөө чылында Тыва Республикага пенсия алыкчызының амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин чылдыңна хергелел корзинназының болгаш статистика талазы-биле аш-чем продуктуларына, аш-чем эвес барааннарга база дузаларга хергелел өртөктериниң деңгелиниң дугайында күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органының

медээлеринге үндезилеп, Тыва Республиканың хоойлузу-биле тургузар болгаш Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң медээзинге чедир күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттирген органы ону тургускан сан-хөө чылы үнериниң мурнунда чылдың ноябрь 1-ден орайтаптайн, дыңнадыр.»

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелзеш, он хонук эрткен соонда күштүг болур.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай № 1627 УХ-11 2009 чылдың октябрь 30
2010 чылда Тыва Республикага пенсия алыкчызының амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлиниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың октябрь 21-де хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2009 чылдың октябрь 23-те чүлдүз деп көргөн

1 чүүл

2010 чылда Тыва Республикага пенсия алыкчызының амыдырап-чурттаарының эң биче хемчээлин 4565 рубль хемчээлге доктаадыр.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелзеш, он хонук эрткен соонда күштүг болур.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай № 1642 УХ-11 2009 чылдың октябрь 30.

Тываның Улустун чогаалчызы
А.А. Даржайның 65 хар оюнга

"ЧОНУМ НҮҮРҮН БОДААР-ДЫР МЕН"

Тыва чон — чоорганьы,
Тыва дыл — кызыл тының,
Тыва чер — төрөөн чуртун —
Олар чы — сагыззының,
Ыдыың ол-дур, оглум.

А. Даржай.

Тываның Улустун чогаалчызы, сураглыг шүлүкчү, тоожучу, очулдурукчу, Тыва Республиканың Күрүнө шаңналының лауреады Александр Александрович Даржай бо хүннерде 65 харлаан оюн демдегелер турар.

А.А. Даржай дөртөн ажыг чыл дургузунда кылып келген чогаалчы ажылының түннели болур 31 номну тыва номчукчуга сөңнээн (орус, алтай дылдарже очулгалар-биле кады, алдызы — проза номнары). Бо хүннерге чедир чогаалчывыс чаа овор-хевирлер, хөөннер, символдар, идеялар-биле тыва чечен чогаалды байыдып, улам делгемчидип чоруур. Чогаалдардан аңгыда, бистиң улуг чогаалчывыс С.Б. Пюрбюнуң соонда, чогаалчыларның боттарының чогаалчы чорукту шинчилээр талазы-биле ажыл арай кошкар турда, А.А. Даржай бодунуң шинчилелдерин «Дүлгээзинниг аян» деп чыындызынга үндүрген. Ында С.Б. Пюрбюнуң «чонунга ханы бердинишкенин эң-не арыг, өндүр херечизи болур» амыдыралының арыннарын, чогаалчы ажыл-херээн документалер база оон чогаалдары-биле холбап тургап, чырыдып бижээни «Чалча-даа, хөдел-даа эвес мен...» деп чүүлү С.Пюрбюнуң дугайында амгы үеде эң-не солун, чидиг шинчилел болур.

А.Даржайның номнарынга, аңгы-аңгы чогаалдарында үнелелдерни А.К. Калзан, М.Б. Кенин-Лопсан, Д.С. Куулар, З.Б. Самдан, М.Б. Кунгаа, Э.Б. Мижит, У.А. Донгак кылганнар.

А. Даржайның чогаалчы онзагай талазы — тыва дылдың курлавырын камныг, хумагалар ажыглап билири, тыва шүлүктүн хевир-тургузуун байыдып, сайзырадып чорууру.

Шүлүк ханы диалектиктиг, алыс шынны, амыдыралдың ужу-утказын, уг-шин дилээн, боттук делегейниң бичи көрүнчүктелген хевир болур. А. Даржайның чогаалдары тыва кижиниң делегей көрүүшкүнүн база ботту билип алыр талазы-биле оралдажышкыннары илереткен, тыва чуртунуң, чонунуң салым-чолу дээш аарышкызын көргүскен чогаалдар болур. Ол ыш-каш амыдыралдың онзагай талааларын уран-чечен аргалар-биле чуруп чоруур шүлүкчү. Чижээлээрге:

Бурун шагдан
эриг баарлыг
дирткен улус
Букшуурай-ла бербээн бис бе,
күжүр чонум?!

Кайы чүкче
углай базып ораырыс ол?
Кайы тамы?
Каас-шиник чыргалаң бе?..

(«Диске дүжүп чалбардым»)

А. Даржай хөй-ле чылдарда уламчылап турар чогаалчы мергежилниң үезинде лирик турган болгаш ам-даа эки туруштук лирик бооп арткан. Оон социализм үезинде бижээн чогаалдарында (1964-86 чч.) коммунисттик партияны, социалисттик күрүнө тургузуун алгап-мактап турар политиктиг кыйгырыглар, өөредиглер чок. Төрөөн чуртунга ынакшылын илередирде, кандыг-даа угуулгалар ажыглавас, сеткил-хөңнүндөн шынны ырлап чоруур шүлүкчү. А.Даржай

анаа-ла аайлаштыр чыскаап каан чугаа, бадыткалдар эвес, а албан овор-хевир таварыштыр бодалдарын дамчыдып турар шүлүктөрнү хөйүнү бижээн. Чижээлээрге:

Аңгы черден аас-кежик
сурааш чоор боор,
Өлчей кежиим аалымның өдзэнде ийин.
(«Өлчей кежиим аалымда»)

Езулуг чонунуң шүлүкчү болур чогаалчыларга хамаарыштыр бир онзагай чүүл бар. Ол болза шүлүкчүнүң ажыглааны овор-хевирлери бедик, ханы уткалыг символдар апарып, чаа утка-шынарже ол сөстү шилчидиптери. Шүлүк иштинде сөс бодунуң деңгизгүүрү-биле анаа сөске дөмей эвес — «оккур» болур. А. Даржайның шүлүктөрүндө чүгле тыва чонунуң угаан-медерелинге билдингир, чингине тыва аян долган символдар эвээш эвес. Чижээлээрге:

... Кидис өглер
чандаңындан
Шайы хайнып,
ак-көк ыжы дээрже үнүп,
кезээ шагда
мөңгө турар.
(«Өглеривис ак-көк ыжы»)

«Өглеривис ак-көк ыжы» — чер кырында амыдыралдың үзүткел чогуң көргүскен символ.

Азы дараазында, чүлдү-чүректи чыыра тудуп, сагыш-сеткилди аартып кээр «Авамга» деп шүлүктүн одуругларын шупту улус билер:

Куураып, оңа берген шыва тонун
Кударанчыг ыры болуп, куттулуп чор...
«Шыва тон» деп символ-биле тыва аваның ыдыктыг овор-хевирин (биче сеткилин, бөдүүн, чаражын) шүлүкчү уран-чечен илереткен. А. Даржайның ук шүлүү билдингир композитор Кертик-оол Данзынның аялгазы-биле ыры болуп, хевириниң болгаш утка-шынарның, поэзияның болгаш аялганың таарышканының езулуг үлегери апарган. Оон-даа өске символдар А.Даржайның шүлүктөрүндө удаа-дараа таваржыр: «аңгыр куштар», «ожук даштары», «сарыг бүрү», «дамды»...

«Эки шүлүктөр албан бир бодалды номчукчуга чедирер, канчаар дооступ каары баш бурунгаар билдинмес нарын система болур» — деп, сураглыг чогаал шинчилекчизи Ю.Лотман бижээн. А. Даржайның шүлүктөрүндө кол кезин ук сөстерге бадыткал болуп, албан логиктиг кол ооргалыг болурун демдегледе чугула. Ону бичежек «Сыын» деп шүлүктен көрүп болур. Ук шүлүк мындыг логиктиг байдалга таарыштыр тургустунган. Кончуг чараш чурумалдыг овор-хевирлиг баштайгы дөрт одуругда — шүлүктүн туруш-байдалы — сыынның чоргаар чуртталгазы. Оон соонда ийи одуругда удурланышкак бодал — сыынның өлүрткени. Сөөлгү ийи одуругда — туруш-бодал биле удурланышкак бодалдың каттыжышкыны мурунуку ийи бодалды түннөп турар — кончуг чедимчелиг ажыглаан диригжидилгениң дузазы-биле сыынның өлүмүнүн соонда Октаргайның ол чидириинден халагы база Чуртталга биле өлүмүнүн соонда артар Октаргайны көргүскен философтуг бодал-биле шүлүк төнгөн:

Караңгы дээр
каш чарлы берген ышкаш,
Хамык сылдыс
черже тоглап бады барган...

«Сени чүү деп оожургадыиң?» деп шүлүкте шак бо сыын ышкаш эрге-шөлээн чурттап чораан оолдун тынын үзүп каарга, «Октаргайның онча тикчок сылдыстары // Оолдун кара караанга кээп, тоглап турда», канчап черле бүдүн чонунуң нүүрү арыг чоруурул? Шүлүк бүрүзүндө автор бистиң биле, номчукчулар-биле чугаалажып турар.

А. Даржайның номчукчу отуруп, бодандырып кээр чагылыг шүлүктери тыва чон дээш аарып, сагыш човаан сеткили бооп турар:

Сүрээ-боктуң
сеткилдерде көвейин аар,
Сүзүк билбес,
тоомча чок кончууусту аар!

Оон-биле чергелештир А. Даржай тыва чонунуң хей-адын көдүрүп, чоргааралын кыпсып чоруур:

Кавайымын аадып чайгап,
өстүрүп каан
Хайыралыг ие-черге
ынакшылым чалбышталып,
Өшпес от бооп
хып-ла чорза,
Чырык черге
чуртталгада
сыра ышкаш
дазыл-дөзүм
кадып-кургаар ужуру чок!

А.А. Даржайның, чогаалчы улуг дуржулгандан аңгыда, хөйүнү көргөн, хөйүнү тудуп кылган кижиниң, амыдыралчы дуржулганы болгаш республикага көскү черни ээлеп

рышкан негелде-дүрүмнерин, уттуптар чоруктуң амгы болгаш келир үеде амыдыралга хоразын ажык-биле илередип турар: «Сөс бажы орааштыг!» деп, //Өгбелерим сөглөп чораан... //Нүгүлдүг сөс шынныг кылдыр, //Арыг шынны мегедиве хуулдуруптар».

А. Даржайның тыва чонунуң амгы болгаш келир үеде чуртталгазы дээш сагыш чо-ваашкыны үндезин-чылдаганын — оон чонунга чүрөөн өттүр эрткен ынакшылындан үнгөн. Чуртунга, чонунга, дылынга ынакшыл — бүгү эки чүүлдүн кол даянгыыжы, ына-ныжы, дүлгүүрү, келир өйгө идегели.

«Хөлчок түрүү, холу сирлээн диленчиге, Хөрөнгитен, тодуг-догаа саятанга Чаңгыс-ла чүүл — сагыш чазар Чазык, чымчак чылыг сөс-ле чедишпес ийин».

чораан күрүнө ажылдакчызының, байлак дуржулганы оон чогаалдарында судал бооп иле көстүп турар. Ол судалдың согушкуну чүнү чугаалап турарыл? Шүлүкчү кижиниң сагыш-сеткилинде кандыг бодалдар, коргуушкуннар, күзелдер болгаш чүткүлдөр дойлул чоруурун, ону чүү чүве хөлзедип чоруурун А.Даржайның чогаалдарындан билип ап болур бис. Сөөлгү чылдарда үндүргөн номнарының кайызын-даа ажыткаш номчуур болзувусса, чогаалчының мөзү-шынар дугайында дүвүренчиг бодалдар долган чогаалдары каракка дораан-на илдиге бээр. Мөзү-шынарның багай талаалары анаа-ла кижилерниң хууда амыдыралынга эпчок, шаптыктыг чүүл эвес, а хууда чуртталга биле ниитилелдин амыдыралы сырый харылзаалыг дээрзин тода көргүспүшаан, тус кижиниң мөзү-шынарының хожудаңгай чоруу чонунуң болгаш чурттуң амыдыралынга багай салдарлыг апарып болурун хөй-ле одуругларда көргүскен: «Чонуң черле човатпа...», «Чонум нүүрүн бодаар-дыр мен», азы «Кодан долган көвей ыттар черле чуттук, //Хойлар бажы дескинчектеп аарып болур» деп ойзу бижээн.

Чүгле боттун кежиин бодап чоруурларның дугайында «Өскелерниң чажын төккөш, тыпкан өңчү — //Өлгө шыгааш, чыдый берген кешке дөмей» деп бижээн. А хомудаан улустун талазындан айыыл «Чаак куду баткан дамды, карак чажы //Чалгаан далай киленинге деннежип боор».

Артык чугааның, куруг черге шуугаар чоруктуң хоразын «Чыгып келгеш, кедилги иш бүдүргөн дег, //Чылчырткайнып хөөрежи бергилээр бис...» деп, а кылыр иш ол үеде «Кодан иштин чүдереткен сүрээ-бок дег, //Хорумналдыр сагыш өйүп, чыдып калыр» деп бижээн.

Актыг-шынныг чүүл кырынга кажар чорук тергидээрге, кижиниң сеткилинге болгаш ниитилелдин чуртталгазынга хоразы улгадырын шүлүкчү бо одуруглары-биле кичээндирип турар: «Ак сеткилдиг ажылдап-ла чораан эр //Арыг шын дээш сыныш чокка тутчуп чорааш, //Ажылынга кызырылдаа таварышкан... //Даргаларның ак чүвезин черге дээспейн, //Дарый дозар чашпаачылар улам депшээн». Кижиниң бүрүзүнүн арын-нүүрү биле чонунуң нүүрү тудуш дээрзин чогаалчы шүлүктөрүндө сагындырып турар.

Бодунуң дазыл-дөзүн, өгбелерниң чаң-чылдарын, ылаңгыя мөзү-шынарга хамаа-

Чогаалчының өөредиглиг, чагылыг шүлүктери болгаш чечен чугаалары, мээң бодалым-биле, бистиң амгы үевиске, аныяк-өскөнге, шупту боданып чоруур улуска ажыктыг, чүге дээрге чогаалчы кижиниң боттук амыдыралдың көрүнчүүн биске тудуп берип турар: «Чечен чогаалдың бир ачы-хавыяазы — кижиге бодунуң үезин тодарадып алырынга дузалап турар» (И.Бродский). А.Даржай ышкаш бодунуң үезинде чонунуң нүүрүн камгалап турар чогаалчылар ховар.

Кижиниң төрөөн чери, ада-иези база иезиниң сүдү-биле келген амыдыралга ынакшылы болгаш арын-нүүр — бо бүгү кижиниң сеткил-чүрээнде бар-ла болза, кандыг-даа «хат-шуурган», «от-көс» ол кижини ойтур идип шыдавас. Мен бодаарымга, «Чурттаарын күзезинзе» деп А. Даржайның тоожузуңуң кол идея-бодалы база ол. Кижини амытан биле өртемчей тудуш харылзаалыг дээр бодал ол тоожунуң төңчү кезээнде ханы илереттинген. Кижиниң бо амыдыралда туттунуп чоруур «удазыны» — оон чүрээндө үнгөш, дээрде четкен «удазыны» — хээрэк, үстүнде адаанывыс чүүлдерде (ынакшыл, арын-нүүр) туттунуп турар. Ол үстүп каар болза, ол-ла... Бо бүгү билишкенин тоожунуң маадырының угаан-медерелинде болуп турар — арын-нүүр эң-не сөөлгү «Авай!» дээр сөзүңгө чедир, чүректин сөөлгү согуунга чедир өлбес. Чурттаарын күзезинзе, ол бүгү чүүлдерден салдырмай, амыдыраар ужурулг сен. Чуртталга биле өлүм, шын биле меге, буян биле бачыт кады-кожа чоруур делегейде кижини амытанның туттунуп чоруур чүүлдерин чогаалчы уран овор-хевир дузазы-биле көргүскен.

Бо кыска чүүлге А. Даржайның чогаалдарының байлак-каазын бүрүнү-биле ажыдары болдунмас дээрзи билдингир. Түннел кылдыр шылгараңгай чогаалчывыстың эки чүвеге бүзүрел, быжыг туруш сиңген одуругларын кириээли:

Аар-берге, ырма сынчыг,
кандыг-даа бол,
Амыдырап-чурттаар херек.
Чурттаар апаар!
Чудук адаанче чудурун суп алган эвес,
Анаа канчап олурар боор?
Туржур апаар!

Людмила МИЖИТ,
ТГШИ-ниң чечен чогаал секторунуң эргелекчизи.

Хорум-Даг

ҮЕ-БИЛЕ ДЕҢГЕ ХӨГЖЭЭН

– Ийе, школавысты тергин эки өөредилгелиг дээш алдын-мөңгүн медальдар-биле доосканнар база бар. Оларга 1960 чылдың доозукчуларындан алдын медаль-биле Д.Ч.Монгуш, мөңгүн-биле Х.Ч.Ондар, Э.О.Донгак, 2006 чылда мөңгүн медаль-биле Р.Ю.Монгуш дооскан, амгы үеде Омскин күрүненин башкы университетинин студентизи. О.Ышкаш Ч.Ш-Д.Ооржак, В.Д.Ховалыг, М.К.Монгуш доозукчуларывыс — спорт мастерлери.

– 75 чылдың дургузунда школавыстан 1000 ажыг доозукчу үнген, олар чурттуң янзы-бүрү булунардында аңгы-аңгы мергежилдерни шилип алгаш, школавын адын сыкпайн, ажылдап чоруурлар. Оларның аразында кымнарны чок дээрли, чамдызын маңаа чоргаарал-биле адап болур. Эң баштайгы доозукчулардан арткан, ам хундүлүг дыштанылгада Анна Опакайевна Седип, Оюмаа Кежикпен-овна Монгуш, Д.К.Х.Ооржак – хөй орден, медальды эдилекчизи, партия, комсомол ажылының хоочуну, ТР-ниң 2002-2006 чылдарда Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы. Р.Д.Деге – Хоойлужудулга палатазының депутаты, «2003 чылдың кижизи», «Херэж-1999 ч.» аттарның эдилекчизи. Н.М.Кара-Сал – математика эртемнеринин кандидаты. Ч.К.С.Монгуш Чазак Бажының ажылдакчызы чораан, С.К.Ондар – көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызы, А.Ш-Д.Куулар Тыва Республиканың алдарлыг артизи дээш, оон-даа өскелерни чоргаарал-биле адап болур.

– Коллективдер дугайында сонунрадып көрүңер, Людмила Сонай-ооловна.

– Школавыста амгы үеде 23 башкы, 19 ажылчы, 104 өөреникчи бар. Коллективте 1 дээди категорияның, 4 бирги категорияның, 11 ийги категорияның башкылары ажылынга бердинген ажылдап

турар. 1 башкы «РФ-тиң Улус өөредилгезинин хундүлүг ажылдакчызы», 2 башкы «Улус өөредилгезинин тергини» аттарның эдилекчилери. Кижизидилге талазы-биле ажылда солун кезээлерни директорнуң оралакчызы Р.Э.Монгуш чорудуп турар. Аныяк башкыларның немежи турары өөрүнчүг. База бир школавыстың төөгүзүңе артып калыр чүүл эрткен өөредилге чылындан эгелээш, англи дыл эртемни өөренип эгелээн. Ону школавыстың доозукчузу Ч.Я.Монгуш башкылап эгелээн, бо чылын аныяк башкы Ч.Д.Борбак уламчылап турар. Бо чылын 11-ги классты школавыста тыва дыл болгаш чогаалдың хоочун башкызы Сюрюн Дорбаковна Монгуш доостурган. Оларның 60 хуузу дээди өөредилге черлеринче, 30 хуузу ортумак өөредилге черлеринче өөренип кирип алган. Хоочун башкының эртемниң аайы-биле өөреникчилери кожуун чергелиг олимпиадаларга, эртем-практиктиг конференцияларга, конкурстарга тус-тузунда шаңналдарның эдилекчилери. Үр чылдарда үр-түннелдиг ажылдап чоруур хоочун башкыларывыс: Ю.О.Монгуш, А.С.Куулар, Ч.Д.Ховалыг, М.К.Монгуш, А.И.Монгуш, Ч.К.Ховалыг. Уругларны чылыг чөм-биле организаастап чөмгөрип турар кижизидикчи башкы С.Ч.Ондар, повар Д.Б.Ооржак. Школавыс чылыг, чырык, арыг-силиг болзун дээш ажылчыннары ак сеткилдиг ажылдап турар.

– «Өөредилге» национал төлөвилеге тамаарыштыр кандыг ажылдар чоруттунуп турары?

– Школада чаа педагогиктиг технологияларны ажыглап, түннелдерни көргүзүп ажылдааш, кожуун чергелиг «Өөредилге» деп национал төлөвилелдин «Эң эки кожуун конкурсузунуң тиелекчи башкызы» деп атты база кожуунуң 10 муң акша шаңналын чаалап ал турар башкылар бары чоргааранчыг. Аңаа Л.С.Баазан (2007 ч.), А.К.

Ондар (2008 ч.), С.Д.Монгуш (2009 ч.) төлөпиглер. Мен бодум 2008 чылда «РФ-тиң конкурсузунуң тиелекчизи» атты база 100 муң акша шаңналын алдым.

– Уругларның класстан дашкаар хастуг үезин канчаар организаастап турар силер?

– Школада класстан дашкаар 10 бөлгүм ажылдап турар. Башкы бүрүзү бодунуң мергежилинин аайы-биле төлевир чок бөлгүмнерни ажыдып, уругларның сонургалын бедидип, кожуун чергелиг олимпиадаларга, төлөвилел камгала-лынга, эртем-практиктиг конференцияларга шаңналдыг черлерни ээлеп турарлар. Саяна Чассыг-ооловнаның «Аныяк математик», Станислав Дашкаевичинин «Футбол» бөлүү — кожуун, республика чергелиг маргылдааларның тиелекчилери, Саида Калдар-ооловнаның «Уран холдар», Долаана Мөңгүн-ооловнаның «Хореография» болгаш өске бөлгүмнерже уруглар барып турар. «Хүреш» школавыс баазында кожуунуң ДЮСШ-ның тренер башкының өөреникчилери чылдың шаңналдыг черлерни ээлеп турар, оң ажылын үнелеп, кожуун баштаар чери шаңналды тывыскан, ол-ла хун школавысты 20 чыл директорлаан, өөредилгеге болгаш уруглар кижизидилгезинге үлүг-хуузу дээш «Кожуунуң хөгжүлдэи дээш» деп хөрек демдээн Малжей Бардыштаанович Ховалыгга тывыскан.

– Бо кризис үезинде школаларда хуу дузалап ажыл-агыйын тудуп турар болбай. Бо талазы-биле байдалыңар кандыгыл?

– Школавыс 50 хире шээр малды өстүрүп турар, ону хөй уругларның үлөгерлиг иези, ажы-төлүн эртем-билигге чедирип чоруур Л.К.Деге азырап, карактап турар.

– Школаарның байырлалы таварыштыр база катап байыр чедирбишаан, коллективдерге чедишкinnerни күзедивис.

Валерия КОНГАР.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Хорум-Даг ортумак школазының юбилейин уткуштур оң директору Людмила Сонай-ооловна Баазан-биле ужуражып, школаның төөгүзүңүң дугайында чугааны кылдывыс.

– Школаарның юбилейин таварыштыр коллективдерге байыр чедирип тур бис база оң тургустунганының дугайында чугаалап берип көрүңер, Людмила Сонай-ооловна.

– Эң эгезинде эге чада школазы 1935 ч., 7 чыл – 1950 ч., 10 чыл – 1959 ч., 8 чыл – 1961 чылдарда тургустунгаш, 11 чыл школазы 1987 чылдан бо хуннерге чедир ажылдап турар. 1933 чылда улуг улустун бижикке өөренир «Улан-Булуң» (Кызыл-Булуң) дээр борбак, куу бажыны туттунган. Аңаа улус чыгып кээп, бижикке өөренип, кезээлерде аныяктарның ойнаар, хөглээр чери апарган. Ол-ла чылын школа тудуунга хереглээр дыт чудуктары Хорум-Даг сумузунуң араттары шанактыг аъттар-биле Дагыр-Шемиден сөөртүп турган. Ол үеде өреге бүрүзүңе каш чудук сөөртүрүн онаап каар турган. Ынчан араттар кончук чөпшүл, дыңнангыр чораан. Онаашкан ажылын кончук ак сеткилдиг күүседир. Чөөн-Хемчик кожуунуң көдээ суму школаларының эң баштайгы школазы. Чадаана хоорайның №1 школазының соонда кожуунда 2 дугаар ажытылган школа. Ол школа амгы столовая ол. Оң соонда 40 чылдар үезинде туттунган школа эрги буступ дүшкен интернат. 1945 чылда ажылгалга кирген амгы өөренип турар школавыс.

– Бо хөй чылдар дургузунда школаарны кандыг удуртукчулар башкарып турганы?

– Школаның төөгүзүнче кирип турар О.О.Шириндивии — эң баштайгы школаның удуртукчузу, Д.Ондар, Г.Дажы-Торлук, С.М.Монгуш — 7 чылдың, К.С.Монгуш, Б.Ооржак, Д.С.Монгуш, Б.Б.Монгуш, Б.О.Донгак — 10 чылдың, И.С.Ким, О.А.Монгуш — 8 чылдың, Ч.О.Сундуй, Т.Ш.Сарыглар, О.Ш.Монгуш, Д.Б.Ондар, К.У.М.Монгуш, Р.Ч.Ондар, С.Ш-Д.Ооржак, М.Б.Ховалыг — 11 чылдың, С.Д.Монгуш, С.Д.Ооржак, Л.С.Баазан — школаның амгы директорлары база өөредилге эргелекчилери В.Н.Селикаева, Д.Н.Ховалыг, К.У.М.Монгуш, С.Д.Монгуш, Л.С.Сарыглар, В.Б.Ооржак, С.Ч.Дагба. Школаның мурнуку чылдарының доозукчуларының сактыышкынындан алырга, дыка хөй орус башкылар аңгы-аңгы чылдарда ажылдап турган. Баштай очулдурукчулап турган В.В.Авлова — немец дыл башкызы, Н.Н.Тархова, Н.Петрова, З.А.Смирнова, В.Н.Селикаева, Г.Е.Бак дээш, оон-даа өске. Олар чүгле өөреникчилер өөредип турган эвес, чонну хлеб быжырып, ногаа тарып, культурага өөредип турган. Ол үениң өөреникчилери орус дылды кончук эки шингээди алып турган.

– Кандыг-даа школаның «көрүнүү» доозукчулары-ла болгай...

БАШТАЙГЫ ДООЗУКЧУЗУНУҢ САКТЫЫШКЫНЫ

Мени Анна Опакаевна Седип дээр. Кады өөренип чораан эштерим Оюмаа Кежикпен уруу, Сендажы Самзыр оглу. Амгы үеде Оюмаа эжим-биле иелээ арткан бис. Ол баштайгы театр артизи турган.

1934 чылда Шеми чурттуг О.О.Шириндивии башкывыс, а 1950 чылда Марташ башкы турган. Ол үеде школаже өөренирде хүнезинин боттары аалындан ап алгаш келир. Авам-биле иелээн чурттап турган бис. Чангаш, хүнезин кылып четтикпейн, кичээл үзер боорумга, мени бир-ле хун кожуундан келген даргалар Чадаанаже апарган. Интернатка улуг өрээлге чурттап турган бис. Өөренир дээш келиримге, көдээ кижинин, хевим хирлиг болганы ол боор, Чадаана чурттуг Өлчеймаа Олай Сарыгларовна интернат хөйлеңи ап берген. Башкыларым харымны айтырарга, «1922 чылдың сес айда, көк-хевек үезинде авам мени божаан» деп харыылап турган мен. Ол үеде Наадым сес айның 13-

те болур турган. Наадымга барып, чарышка киржир дээн бис. Хеп кылдыр калбак, чоон, резинниг шаровар чүвүрлүг мен. Чолдак чөңниг хөйлеңнер даарадып алган бис. Ынчан стадион Доңмас-Сугга турган. Бедик индир кырында Тока дарга суглар олур. Чүрек дээрге тиккенинип турар. Чарышка киржип келген улусту көөрүүске, чолдак майкаларлыг, чолдак чүвүрлерлиг. Оларның мурнунга барып туруп алдывыс. Чүвүрүмнүн резини үстүп каарга, даап алгаш маңнап үндүм-не... Чарыш соонда Тока дарга бистин хептеривиске көргөш: «Чадаананың спортсменнеринин хеви таарымча чок» — дээрге: «Харын, ыңдыг дийин, дарга» — деп харыылаарымга, бүдүн стадион каттырышкан. Мен тооваан-даа мен. Түннелинде тиелекчи болган мен. Шаңналы 60 акша. Ол үеде ол хире акша дээрге, бирээзи чарыш, өскези чүк сөөртүр аъттар өртээ турган. Чадаанага чанып кээривиске,

Чимит-Доржу башкы мени мактады.

Оң соонда орус чуртунче улус өөредип чорудар дээн, ынчангаш күзелдиг улус чыып турарын билип алган бис. Мен ону дыңнааш, чоруксааш, дывылай-ла бердим. Авам мени өөредип чорудар болган. Авамга ак хураган кежи тон даарадып алдым. Авам мени дыка хепкерер турган.

Кызылдан үнүпкен бис. Абаканга кезээликтей келдивис. Ынчаарда сайыдывыс Седип-оол Танов турган. Сайытка Абаканга дужа берген бис. Ол бисти, көдээ улусту, аажок чагып-сургаан. Эртен, кезээ чөмгөргөш, оон поездиге олуртупкан. Шупту 22 кижы бис. Үдеп чоруур киживис-даа чок. Орус сөс-даа билбес бис. Дүш үезинде поезд доктаай берди. Улус шупту дүжүп эгелээн. Бис дүжүп келгеш, бөлдүнчүп алган олур бис. Улус кирип турар бир улуг бажындан ийи кижы үңгөш, бисче углаан. Келгеш: «Экии. Тывалар силер бе?

Че, чоруулунар. Силерниң даргаңар уткунар деп телеграмма чорудупкан» — диди. Автобуска олурупкаш, кезээ чедер черивиске чедер берген бис.

Тывадан 1939 чылда чорупкан турган бис. Беш хун өөренир тургаш, алды хун өөренир апарган бис. Бир эртен бедик ыяшта радио азып каан шөлде тур бис. Дикторнуң үнү: «Бо эртен бистин чуртувусче дайзын халдаан» деп чарлаан. Ону дыңнааш, улус ыглажып турган. Ол-ла хун чамдык улус чанып эгелээн. Чамдыкта чоруур дээш машинага олурупкан улусту бо дайынче баар машина-дыр дээш дүжүрүп кааптар-даа турган.

Ол берге үелерде Ойрот-Турага улуг уруумну божаан мен. Чиир аш-чем-даа чок, дыка түрөнчиг үелер чүве. Эмчиге чыткан улус аш-чем берип турган.

1942 чылдың майда Тываның чазааның элчин черинче чагаа бижип тургаш, чанып келдим.

Чанып келгеш, ол-ла күзүн Тан-дының Бай-Хаакка башкылай берген мен. Тывага келгеш, фронтуга белек чыыр ажылга база идепкейлиг киришкен мен. Улус чүнү-даа эккеп, шыдаар шаа-биле дузалажып турган.

Оң соонда Сүт-Хөлге барып ажылдай бергенимде дайын төндү. 1946 чылдан 1948 чылга чедир Хорум-Дагга эге класс башкызы турдум. 1948 чылда Эрзинге ажылдап тургаш, улаштыр бот-өөредилге-биле өөренип эгелээн мен.

Бут кырынга 4 оол, 3 уругну тургустум. Улуу дээди эртемниг онколог эмчи Алла Кыргысовна 1942 чылда төрүттүнгөн, Коля агроном, (1944 ч), Лира — менеджер (1948 ч), Олег — тудугжу, (1950 ч), Игорь — электрик, (1952 ч), Вадим эмчи, (1958 ч), Марина — төөгү башкызы (1960 ч).

Анна СЕДИП.

ЭКИ САЛГАЛДАРНЫ ӨСТҮРЕР ДЭЭШ...

Туранның 2 дугаар ортумак школазы республикада «Бүдүн хүн школазы» деп программа-биле ажылдап турар чаңгыс-ла школа болуп турар. Ол төлөвилелди камгалап алгаш, РФ-тиң Президентинин шаңналы бир миллион рубльди ойнап алганнар. Оон-биле 4 интерактивтиг самбыраларны, 21 ноутбукту, оргтехниканы, спортзал дерилгелери, химия кабинетинге шенелделер кылыр тускай шкаф болгаш хөгжүм аппаратуразын сатып алганнар. Өөреникчилер эртенден кезээге чедир школага кичээлдеп хүнээр. Дүште школага ла чөмөннип алырлар. Чем дээш өөреникчи бүрүзү ай санында школага чүгө 300 рубль төлөп турар.

Шак ындыг тургузуг-биле өөредирге эки талалары чүл дээр, улуг класстар (9-11) өөреникчилери өөредилгеден өскээр шоолуг чардыкпас. Ылаңгыя кандыг-бир өөредилге черлеринче улаштыр өөренип чоруур доозукчуларга немелде кичээлдеп алыр арганы берип турар. Эртем ажылдарына доозукчуларны белеткээр-биле «Эртем-шинчилел ажылы», «Молекула-биология», «Албанчы орус дыл», «Чаңылчаан тыва өг-бүлө», «Эрге-хоойлу үжүглели» дээн чижектиг кичээлдерни база немей кириген.

5-8 класстарның өөреникчилери дүш соонда колдуу-ла коллективтиг чогадыкчы-эстетиктиг ажыл-херектерге хаара туттунган. Чижээ: эрудит деп кичээлге оон удуртукчузу орус дыл башкызы Аяна Ивановна Дави өөреникчилериниң нити билин сайзырадыры-биле янзы-бүрү сайгарылгалыг оюн-кичээлдерни эртерип турар. Олышкаш «ОБЯ (МЧС)», «Театр», «Кежээпейлер», «Green» салгакчылары, «Шевер холдар», «Арт-дизайн», «Домисолька», «Юнжур» дээн чергелиг чогадыкчы кичээлдерни школань башкылары немелде чорудуп турарлар.

Өөредилгеден аңгыда, ук школада өөреникчилерниң салым-чаянын сайзырадыры-биле каратэ-до, хостуг хүреш, хаак, чийк атлетика, волейбол, баскетбол, холбиле демисел (рукопашный бой), танцы, ыры болгаш шимченгир оюннар дээн чергелиг хөй санныг секциялар болгаш бөлгүмнерни кириген.

Каратэ секциязын Кызылда «Шотокан каратэ-до» ассоциацияның тренери Хүреш Хууракович Кыргыс Кызылдан кээп башкылап турар. Ук секцияда чүгө бо школадан эвес, Туранның №1 школазындан база күзөлдүг өөреникчилер кээп турар, нити-тизи-биле 70 ажыг өөреникчилер хаара туттунган. Каратэниң бир онзагай талазы, оон разрядтарын курларының өңнери-биле илеридер. Ынчан кээр, оларның аразындан 1 кижиги хүреш, 2-зи көк, 4 кижиги ногаан, 6-зы кызыл, 6 сарыг курларны камгалап алган. Ноябрь айда Сибирь Федералдыг округтун маргылдаазы Омск хоорайга болуп эртер, аңаа 10 хире өөреникчи барып киржир. Келир чылдың февральда республика маргылдаазы болуп. Кызыл хоорайда «Шотокан каратэ-донун» башкылары бо школадан аңгыда, Кызыл хоорайның, Тожунуң, Сүт-Хөлдүн болгаш Ак-Довурак хоорайның школаларында база секцияларны эртерип турар болду.

Бии-Хем кожуунга тыва хүрешти сайзырадыры-биле «Эрнэ эрети» деп спортчу байырлалды эртерип база чаңыл болган. Ону бо школада хостуг хүреш эртерип турар тренер Вадим Имажапович Канзан болгаш тыва дыл, чогаал башкылары удуртуп турар. Ук спортчу байырлалдың дузазы-биле өөреникчилер тыва хүреш маргылдаазын канчаар эртерип, мөглөрүн, мөге салыкчыларының канчаар кеттинерин, канчаар девирин дээш, оон-даа өске тыва езу-чаңылдарга өөренип алыр аргалыг болурлар. Ол байырлалды эртерип

рерде арга-сүмезин алыры-биле республикадан Монгуш Маадыр, Сүктөр Шимет дээн ышкаш улуг мөглөрү чалап ап турары база эки. Школаның артистери база байырлалга киржип, салым-чаянын спортка ынактарга бараалгадып турарлар.

«Шагаа» байырлалын школага ийи неделя дургузунда уламчылап эртерип бис — деп, тыва дыл башкызы Радион Маадыр-оолович чугаалады. Аңаа бардамнаар, хүреш, кажыктаар, шыдыраалаар дээн чергелиг тыва улустун оюннарын болгаш узун чаштыг кыстар, национал хептер, чөмнөр, аас чогаалдың янзы-бүрү хевирлеринге (тывызыктар, үлегер домактар, дүрген чугаалар, алгыш-йөрээлдер, кожамыктар), ыры-танцы конкурстарын кириштирип турар. Шагаа эртенден өөреникчилер, башкылар болгаш ада-иелерниң киржилгези-биле школаның девискээринге тыва езу-биле саң база салып турарлар.

Школада «Эрестер» деп кино тургузар студияны база ачтыкан. Сергей Карьянов, Субудай Байкара, Радион Донгак оларның чогаалдыкчы мергежилдерин демнестирип тургаш үндүргени «Аргалар ылазы» деп кинозун көргөш, от халыттын айылын болгаш оон чедирген когаралдарын көргүзүп, ону болдурбазына хамаарыштыр чидиг айтырылганы көдүрүп тургаш, бедик деңгелде тургусканын үнөлдөм. Ол ышкаш «Эрестер» деп ат-биле школаның солуну база үнүп турар. Ону Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү Меңги Нагаан-оолович Ооржак редакторлап, башкыларның болгаш өөреникчилерниң чедишкinnerин чырыдып, медээлер кылырындан аңгыда, солун чогаалдыгыларны, чогаалдарны, эртем ажылдарын кириштирип тургаш, үндүрүп турарын база эки деп демдеглес аргажок.

Өөреникчилерни республика тургузулганына өөредир-биле ук

школада школа-республиказын база тургускан. Школа-республиказы боду туктуг, сүлдегил, гимназия болурундан аңгыда, президентилиг, парламентилик болгаш яамыларлыг. Бо хүннерде ында президентке сонгулдалары болуп турар. Школаже кирип орда-ла, президентке кандидаттарның чурктарын, оларның кылып чорудар ажыл-херээн, кыйгырылганын чырыткан агитастыг саазынарны ында-мында аскалап каанын көргөш, кижиниң сагыжына сонгулдалар бетинде Кызыл хоорайның байдалы кирер болду. Ук төлөвилелдин дузазы-биле өөреникчилер республика тургузуу-биле таныжып алырындан аңгыда, коллектив-биле ажылдап, ону удуртурунун мергежилдин ап, бодунун нитилелге хүлээлгезин, хамаарылгазын, туружун дөзөвилеп, харысалгалыг чорукка база бодун чаңчыктырар аргалыг болуп турар.

Октябрь 23-те ук школаның тыва дыл, чогаал башкылары Тес-Хем болгаш Бии-Хем кожууннарының тыва дыл, чогаал башкыларын чалап, арга-дуржулга солчуру-биле семинарны эртерген.

Семинарга Тес-Хемниң башкылары А.М. Тирчин (Самагалдай) «Тыва дылга олимпиадаларны эртериприниң дугайында», С.Б. Сырат (Чыргаланды) «Тыва дылдың олимпиадазына белеткээр», Бии-Хемниң башкылары А.В. Оюн (Суш) «Кым миллионер болуксап тур?», А.Б. Суктар (Туран №2) «К-Э. Куда-жының «Кызыл-Бөрттүг» деп чогаалында маадырның прототипи», А.М. Сат (Туран №2) «Малдың сүзүктүг сөөктерин кичээлге ажыглаары», Р.М. Донгак (Туран №2) «Тыва, якут романнарның хөгжүлдеси» деп темаларга солун, ажыктыг илеткелдерин кылган. Ол ышкаш Туран №2 школаның тыва дыл, чогаал башкызы М.Н. Ооржак семинарга келген башкыларга интерактивтиг самбыраны тыва дыл, чогаал кичээлдеринге канчаар ажыг-

лаарының дугайында солун тайылбырын көргүзүп тургаш кылган.

Интерактивтиг самбыра компьютер дамчыштыр ажылдаар. Ынчангаш кичээлге хереглээр көргүзүг материалдарын, таблицаларны, сайгарар домактарны, сөс каттыжышкынарны болгаш өске-даа херек чүүлдерни баш бурунгаар белеткээр, компьютерге шыгжап алыр. Кичээл үезинде оларны ажыглаарда аай-дедир аскалап, бижип, балап, шүүдеп турбас, компьютер дамчыштыр дыка белен болгаш дүрген көргүзүптер, ажыглаптар аргалыг бооп турар. Бо чаа хевирниң компьютер самбыразының дузазы-биле башкы кичээлинге эки дерилгени чедип алыр болгаш үени база эки ажыглап шыдаар болур.

Нити-тизи-биле ук школада ажыл-иш, амыдырал хайнып турар деп болур-дур. Республика чергелиг «Ногаан планета – 2009» деп экологтук форумга тергин дээн девискээр болгаш класстан дашкаар шинчилел ажылдарына эки удуртулга дээш, «Спорттун национал хевирлери – 2009» республика чергелиг фестивалга эң эки хана солуннар болгаш эң эки национал хептер дээш 1-ги черлерни алган: Оон-даа өске республика болгаш кожуун чергелиг спортчу маргылдаалар, конкурстар, фестивалдарга алган чедишкinnerи ханада сынмас кылдыр аскаан. Ону көргөш, школаның директору Л.М. Хөвнемейге «Тыва Республиканың өөредилгениң алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывысканы анаа эвес-тир, ол атка езулуг-ла төлөптүг башкы-дыр деп көрдүм.

Республиканың өске-даа школалары шак мынчаар хайымныг кылдыр ажылдаар болза, келир салгалывыстан эки кижилер үнүп, республикавысты делегейниң өске сайзыраңгай чурттары-биле деңгей көдүрүп кээр боор дээрзинге идегээр-дир мен.

Орлан МОНГУШ.

Кара-Хөл

БИСТИҢ БАШКЫЛАРЫВЫС

Мен Кара-Хөл ортумак школазында өөренип турар мен. Бистиң школавыста анык башкылар хөй.

Бо өөредилге чылында үш башкы ажылдап чедип келген. Оон мурнунда келген башкыларывыс Шораан Дадар-оолович, Чочагай Ивановна, Раида Николаевна болгаш өскелер-даа өөреникчилеринге ынак, оларга быжыг билигни бээр дээш эки ажылдап турар.

Бис башкыларывыска ынак болгаш оларны хүндүлээр бис. Чүге дизе башкыларывыс бисти эртем-билигге болгаш эки чүүлдерге

өөредип турар. Оларның чагыг-сөзүн дыңнап, эки, угаанныг кижилер болуп дээш кызар бис. Ынчангаш школавыстың 70 харлаанын таварыштыр шупту башкыларымга экини, чымыштыг ажылынга чедишкinnerни, чогаалдыкчы чорукту, амыдырал-чуртталгазынга ааскежикти болгаш ам-даа улам эки ажылдаарын күзөдөм.

Честек-Кат КҮЖҮГЕТ,
7 «а» класс.

АКАДЕМИК, МИЛЛИОНЕР ШКОЛАМ

Школавыс 1939 чылда тургустунган. Ол дыка чараш. Чыл-чылы-биле школавыс чаарттынып, сайзырап турар.

Школам академик, миллионер деп аттарның эдилекчизи. Академик деп атты 2004 чылда, а миллионер деп атты 2006 чылда алган. Школада 269 өөреникчи, 40 ажыг башкы болгаш 12 класс бар. Өөреникчилерниң чуруму болгаш өөредилгези эки. Башкылар база шупту биче сеткилдиг, билиг бээр шыырак.

Мен школамга 10 чыл өөредим. 1-ги класска башкым Оюмаа Дайынчиевна Хертек. 5-9 класска чедир Орланмаа Сарыгларовна

МӨӨРЕЙЛЕРГЕ КИРЖИЛГЕВИС

Бедик сынның тайга черде, аңыг-меңиг аргаларлыг, Алаш,

Иргит. Ам бо чылын угланышкын аайы-биле чарыптарга, башкым Тамара Бора-Хопуйовна Саая апарган. Башкыларымга шуптузунга ынак мен.

Школамга бүгү-ле чүүлдерге экини, ам-да улам сайзыраарын, ам-даа бедик аттарны ап чоруур күзөп тур мен. Мен школамга ынак болгаш аңаа чоргаарланыр мен. Школа-дээрке кижиниң ийи дугаар бажыңы болгай.

И.Сайзана,
10 «б» класс.

Дапсы хемнерниң белдинде Кара-Хөл деп суурда мээң ынак школам бар.

Директорувус Андриян Дүмөн-оолович Иргиттиң негелделиг, шыңгы удуртулгазы-биле школавыс чараш, арыг-силиг кылдыр дериттинген. Школавыска кирип кээр-ле, чырык, чылыг, делгем, залы улуг.

Бөлгүм болгаш спортчу секциялар хүнүн-не болуп турар. Информатика кабинетинде компьютер болгаш интернет бар. Кичээлдерде

интернет-биле ажылдап турар бис. Бистиң башкыларывыстың билиг бээр шыырак. Кожуунга болган олимпиада, мөөрейлерге үргүлчү шаңналдыг черлерни ээлээр бис. Ол дээрге башкыларывыстың ачызы-дыр. 70 харлаан школамга чедишкinnerни, ам-даа улам сайзыраарын күзөдөм.

Х.Хүнээрэк,
10 «а» класс.

БАШКЫЛАРЫМ

Орус, тыва дылдарны Чаштар биске өөреткен. Санал, номчуп, бижиптер Салымныг-ла чаштар бис. Башкыларның дузазы

Бедик далай чалгыы-дыр. Эртем-номга өөреткен Башкыларга «Четтирдим!» И.Чейнеш,
7 «а» класс.

ЧЕДИИШКИННИГ МЭЭҢ ШКОЛАМ

Эртем-билиг чедип алыр Энерелдиг мээң школам. Алдар-атты чаалап алган Авыралдыг чараш школам. Чеже-чеже доозукчулар Школавысты дооспаан дээрлэп? Чечен-мерген башкыларлыг

Шылгараңгай ынак школам. Башкыларның ажылынга Берге чүүлдер турбас болзун. 70 чылдаан школамга Чедишкinnerни күзөп тур мен.

Б.Шеңне,
7 «а» класс.

ЭРТЕМ-БИЛИГНИ БЕРГЕН

Өскөн-төрөөн суурувустун школазын дооскандан бээр элээн үе эрте берген. Бис доосканывыстан 10 чыл болдувус, а школавыс мугур 70 хар оюн демдеглээр.

Ол үелерниң иштинде школага кандыг солун үелер болбаан дээрлэп? Школачы үелерни бодап, амы-

дырал оруунче кирип үдээн башкыларывыс сактып чоруур бис. Бистиң класс школаның доо-

зукчуларының аразындан бир онзагай класс кылдыр санаттынар. Класывыс найыралдыг, демниг, чурумнуг. Ол дээр-ле бисти кижизиткен ада-иелеривис болгаш эртем-билигге өөредип каан башкыларывыс ачызы-дыр. Оларның дузазы-биле класывыста эртем-биле чүгленмээн өөреникчи чок деп болур. Шупту эртем-билигиг кижилер кылдыр Тываның аңгы-аңгы булуңнарында ажылдап-чурттап чоруур. Самбың кагар садыгжы, келир салгалды өөредип чоруур башкылар, аккыр халат кеткен эмчилер, арат-чонга бараан болган артистер дээш, кымны чок дээр. Эге класска башкыларывыс А.М. Иргит биле О.Д. Хертек, а 5-11 класстарга Ю.С. Иргит болгаш Т.Б. Хертек. Башкыларывыс-биле өңүктөр дег ажит-чажыт чок чугаалажыр бис. Башкыларывыстың чагыг-сөзүн амыдыралда ажыглап, ажылдап чоруур коллективтеривисте багай эвес дирип чоруур бис. Класывыс спортка-даа, танцы-самгадаа, билиг талазы-биле-даа шыырак. Кожуун чергелиг олимпиадалар, мөөрейлер, маргылдааларга киришкеш, черле шаңналдыг черлерни ап келген бис.

Школавыстың 70 чылдаан оюн таварыштыр бүгү башкыларывыска изиг байыры чедирип, чымыштыг ажылынга улуг-улуг чедишкinnerни күзөдөм.

1999 чылдың доозукчуларының мурнундан.

ШКОЛАВЫС ОДУ ЧАЙНАП, ЧАЛАП ТУРУ

Юбилей

1948 чыл. Хендергеден, Актан көшкен араттар Кургаг Баян-Кол деп черге доктаар деп шиитпирлээннер. Хараганын аштааш, бажыңнар, эге школа тудары-биле тайгадан ыяштарны бадырғаш, чонуп хирээлээш, тудуг кылып кирипкен. Кым-даа суг эдерип чурттаар: ийи кыдында суглуг аргалар, ооң ынындан оожум даглар харап алган оор ажык аяң черде суурну Арыг-Бажы деп адаан.

Сууржуң амыдыралды чаа эгелеп турар аныяктарның эрескежээзи кончуг – кыска үе иштинде эге школыны тудупкан. 1949 чылдың сентябрь 1-де араттарның ажи-төлү школага чыгып кээрге, байырлыг ажи-төлүшкүн үезинде «Тока дарга халдып келгеш, «тудугжулар эр хейлер!» деп мактааш, мурнакчы тудугжуларга «Победа» деп шактарны шаңнал кылдыр тывыскан. Мээң ол шагым ам-даа бар» — деп хоочун башкы Б.К.Бора-Тараа чугаалап органын сактыр мен. Өгбелеривис болур ынчангы тудугжулар Самбала алышкылар, С.Долаан, Б.Ховалыг, К.Ховалыг, В.Хамар-оол болгаш суурнуң өске-даа чурттакчылары демниг ажилдаан үези ол. Эге школының директору В.Н.Түмөн-оол болган. Баштайгы доозукчулар: Н.Танова, К.Хактыг-оол, Б.Доспан, Б.Тырык-Кара, Н.Ангакпан, С.Балчий-оол, Т.Дамдын-оол, Б.Бора-Тараа, Ө.Монгуш, С.Севек, Н.Серен, Р.Сайын-Белек, Н.Навик-Хуурак, К.К.Ховалыг, В.Оюң, Д.Севек.

1960 чылда республиканың бүгү школаларын чаңгыс аай дөзевилел-биле тудар деп шиитпир үнерге, 1961 чылда узун, делгем коридорлуг, чырык, улуг сонгаларлыг чаа школа туттунган. Ол-ла чылын сес чыл школыны тургустунуп, өөредилге сайдыды М.К.Мендуме суурга кээп, башкылар коллективинге чедиш-кинниг ажилдаарын күзээн. Амгы үеде школының арты-иштин каастаан бедик ыяштарны школа директору К.С.Д.Будук-оол башкыларны, өөреникчилерин эвилелдээш тарып олуртканын суурнуң хоочун чурттакчылары утпаан. 1967 чылда томуйлаткан школа директорун Николай Седип-оолович Комбуй-оол дээр.

1984 чылда школавысты У.С.Дуюгбан удуртуп турган. 2001 чылда өөреникчилер, башкылар-даа амгы үең чаа школыны көжүп кирген. Хей доозукчуларның школыны чылдары, сагыш-сеткили арткан, эрги-даа бол, эрчим школында конга үнү үзүктелбейн, эге класстарның чаштары өөренип турар.

60 чыл болган ажил-ижиниң дургузунда Улуг-Хем кожуунун Арыг-Бажы школыны ТР-нің кадр курлавырын сайырадырынга улуг үлүг-хуузу кириген. Ажил-агының аңгы-аңгы адырларында ак сеткилдиг ажилдап, шаңнадып келгеннерге эртемден Ф.Бартан, кеземче херээңн күүселдезин чорудар эргелелдин хоочуну В.Даваакый, мал эмчизи Ф.Кочук-Кара, харылзаа ажилының хоочуну К.Долаан, РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы В.Сендажы, РФ-тиң ИХЯ-ның тергиннери В.Анай-оол, Ю.Доржу-оол, М.Наман-оол, Э.Оруспай, истекчи, полковник Н.Дамба, ТР-нің Чазак Аппарадының кадрлар килдизиниң даргазы Н.Чаш-оол, ветеринария эртемнериниң кандидаты, ТР-нің кол вирусологу, республиканың ветеринарлыг лабораториязының

начальниги Л.Сарыглар, ТР-нің алдарлыг артисти С.Оюн, каадыр офицер А.Бадыйжык, ТР-нің Арбитраж судунун бухгалтер А.Сайын-Белек, фармацевт С.Долдуг-Эник дээш, өскелер-даа бар. Арыг-Бажы школының төөгүзүңге ажил-ижи, чедиш-киннери, чер-чуртунун адын алдаржитканы дээш алдын үжүктөр-биле кирип бижиттинген доозукчулар бар. Республикада билдингир судья Х.К.Чамзы, хостуг хүрешке эң баштайгы ССРЭ-нің спорт мастери, спорттун тергини, РСФСР-нің алдарлыг ажилдакчызы А.Т.Шойдук, Чечен Республикага чок болган омончу М.Бора-Тараа, дайынчы офицер, афганчы Л.Кара-оол, Шара-Нуур каайлы эрттирилге постунун начальниги, полковник И.Напит олар. Бо ыш-каш бедик деңгелдин чадазында бистин школадан үнгөн үлгерилг өг-бүлелерниң санынга Анай-оол угбашкылар хамааржыр: Роза – фельдшер-акушер, Раиса – парлагга албанының хоочуну, Римма – башкы, Айлаң – фармацевт, Вадим Ховалыгович Москвага Кремльдин курсантызы бооп шериг албанын эрттиргеш, бо хүннерге чедир ИХЯ-ның типографиязының директору болуп ажилдап чоруур.

Көдээ школының доозукчуларының аразында чер, мал ажил-агынын шилип ап, күрүнениң бедик шаңналдарынга, чонунун бүзүрелинге төлөптиг болганнар хей. Көдээ ажил-агыны сайырадырынга кириген үлүг-хуузу, ак сеткилдиг ажил-ижи дээш С.К.Бора-Тараа (тракторист) – «Хүндүткелдин демдээ» орден, М.К.Бора-Тараа (комбайнер) – «Күш-ажылдың Кызыл Тук» ордени, А.К.Чалбаа (малчин) – Ленинчи комсомолдун лауреады, Ө.А.Дугаржап (саанчы) – Тыва АССР-нің депутаты, М.Т.Балган (саанчы) – Тыва АССР-нің депутаты, В.Т.Доспан, А.Х.Ензак, О.В.Намчак-оол (чолалачылар) – Социалисттик күш-ажылдың тиелекчилери, В.Х.Эрес-оол (тудугжу) – «Хүндүткелдин демдээ» орден-биле шаңнаткан.

Башкы ажилының күш-ажылчы намдарын Арыг-Бажы школыныдан эгелээш, депшип чоруткан башкылар база хей. Тываның болгаш Россияның өөредилге яамызының хүндүлүг ажилдакчылары, мактал-шаңналдарның эдилекчилери, хоочун башкыларга Александра Сундуйевна, Алдын-оол Түлүшович Сереннер, Надежда Ховалыговна, Кара-оол Тумбаевич Шалыктар, Надежда Пар-ооловна, Монгуш Соскутович Тановтар, Анай Балчыровна Кара-оол, Валерий Ховалыгович Намчак-оол, Зоя Николаевна, Чаш-оол Кыргыс-ович Сунгарпаптар болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Школаны 60 чылдарның дургузунда 18 директор удуртуп, доозукчуларның, суурнуң чонунун сеткил-сагыжында чылыг сактыышкынарны арттырган. Бо хүннерде Арыг-Бажы ортумак школыны ооң

доозукчузу, орус дыл башкызы Р.К.Балдан удуртуп турар. Ол — 2004 чылдан эгелеп директорлааш, тус өөредилге чериниң материал-техниктиг баазаның үеңн негелделеринге дүүштүр тургузар дээш күжениш-кинниг ажилдап чоруур аныяк удуртукчу. Көдээ черге чоокта чаа-ла көстүп келген компьютерлер, нанотехнология дугайында солун медээлер, бүгү чурттуң деннелинде хүлээп алган ЕГЭ шылгалдалары дээш, шиитпирлээр, шигээдир, боттандыраар ажил-ла хей.

Арыг-Бажының башкылары турисчи слеттар, спортчу маргылдаалар эрттиреринге ынак болгаш бо чылдарның дургузунда республикага ат-сурагыл апарган оолдар, кыстарынга чоргаарланыр: хостуг хүрешке балалбас исти артырып, чайынналчак спортчу алдарың чедип алган чаңгыс чер-чуртууус А.Шойдук, хаак спортунга ССРЭ-нің спорт мастеринге кандидаттар М.Маады, В.Дамбий, Ю.Балдан, хостуг хүрешке Россияның спорт мастерлеринге кандидаттар Г.Хуурак, В.Кара-оол, чадаг чарышка республиканың 5 дакпыр чемпиону М.Хамар-оол, ТР-нің күш-культуразының тергини А.Суван, Л.Кыргыс. Чаа өзүп оор аныяк спортчулардан Н.Суван — самбо хүрешке Россияның спорт мастеринге кандидат, Моолга болуп эрткен дзюдо хүрешке делегей чергелиг маргылдаага 2-ги черни ээлээн, дзюдога Россия чемпионатының призери Ч.Суван, Наадымда аныяк мөгелер аразынга болган хүрешке шаңналдыг черни алган Д.Дунгар-оол, самбо маргылдаазынга республика чемпиону М.Бадыйжык, Сибирь федералдыг округка чемпионнаан К.Сазан-оол. 2009 чылда өөреникчилер аразынга болуп эрткен республика спартакиадазының тиелекчилери: Ч.Хомушко, К.Сазан-оол, Ч.Иргит (хаак, дзюдо), С.У.Куулар — дзюдо, Р.Дамбий (дзюдо).

Он класс-комплектиде 17 башкы ажилдап турар. Төрээн черивистин өске бүгү булуңнарында ыш-каш, бо школа суурнуң амыдыралында онзагай черни ээлеп турар. Ол чүгле өөредилге, кижизидилге болгаш аныяк-өскенин кадыкчаагай амыдыралга өөредир чер эвес, харын-даа чурттакчы чонун хей-ниити, культурулуг төвү бооп турар. Чээрби-үжөн чылдар иштинде башкының, буяныг бол, белең эвес мергежилин шилип алганнар: Т.Н.Ыймажык, З.А.Чалбаа, Р.К.Балдан, Н.Н.Тарыймаа, Л.О.Анай-оол. Эки ажилы дээш ТР-нин, РФ-тиң өөредилге яамызының, кожуун, суму чагырга черлериниң хүндүлүг бижиктери-биле У.Б.Бадыйжык, Л.О.Анай-оол, З.А.Чалбаа, А.С.Балдан, Л.В.Шивит-оол, А.О.Сендажы, Р.В.Сендажы, Л.Х.Доржу-оол, Н.Н.Тарыймаа, Р.К.Балдан, ажилчиннардан В.К.Ыйма-Серен, С.К.Калын-оол, Э.Б.Мижит-оол, Т.К.Иргит олар шаңнадып, чонунун хүндүткелин чаалап алган. Ак сеткилдиг, кызымаккай ажилдап чоруур башкыларның ачызында Арыг-Бажы школыны чурттуң өөредилге шугумунун «Өөредилге» деп мурнады хөгжүдер национал төлөвилелиниң кожуун чергелиг көрүлдизинге 10 муң рубль шаңналынга, 2008 чылдың түңнели-биле кожуунун өөре-

дилге эргелелиниң Хүндүлүг бижинге төлөптиг болган.

Амгы үеде Арыг-Бажы школыны бурунгаар сайзыралдың чурму-биле ажилдап турар. Өөреникчилериниң хей кезин долу эвес азы амыдыралы чегей байдалдыг өгбүлелерден үнген болгаш уругларның ийи дугаарынга-ла башкының, күрүнениң дузазы, камгалы херек апарып турар. Ынчангаш башкы өөреникчи бүрүзүңге бот-тускайлаң кичээңгейни, билигни бээр ужурулуг. 106 өөреникчинин 67 хуузу оолдар дээр-ле, билиглерден аңгыда, класс башкылары оларның хостуг үезин спортчу, хей-ниитичи, турисчи солун хемчеглерге угландырып келген. Р.К.Балданың удурткан коллективи өөредилге, кижизидилге, спортчу, улустун чаагай чаңчылдарыга даянып, амгы үең чаа технологияларын шигээдип ап ышдаар билиглер өөреникчилерни белеткээринче кичээңгейни угландырган. Ооң-биле чергелештир бот-башкарылга, чайгаар бүткен бойдуу камнап билири, өг-бүлениң салдарын кижизидилге ажилгаарын, кем-херек үүлгедилгелерин болдурбас дээр ажилды кошкатпайн турар. Өөреникчилерниң талантызы, күзел-чүткүлү, арга-шинээ, сонуургалдары, сагыш-сеткили, кадыкшылы дээш, башкыны чүү дүвүретпес дээр. Ынчалза-даа кол-ла хүлээлге – билиглерни шынар талазы-биле чаа бедикче көдүрери, ынак ажилыга сагыш-сеткилин ханызындан бердинери, ЕГЭ-нің негелделерин ханы өөредир сорулганы салган болгаш бо коллектив 2008 чылдан эгелеп «Информация-коммуникация технологияларын өөреникчи бүрүзүңге чедирер дээш өөредилге-кижизидилге ажилыга шигээдири» деп угланышкын-биле ажилдап турар.

Школаның байы, чоргааралы, эки ажилы – доозукчуларында: эрткен өөредилге чылында 10 доозукчунун үжү дээди өөредилге черинче дужаап алган. Ч.Суван – Даг-Алтайның юридиктиг университетинде, А.Анай-оол, Ч.Чалзан Тываның күрүне университетинде өөренип турар. Эртемден, ажилдакчы азы уран салым-чаянныг болбаада, доозукчу бүрүзү школынга эргим. Оор-турар сава чок болза, тудуп аар ажил чок болза, малын малдаар, тараа тарыыр, чонунга хүндүткелди, дузааргак болурунга башкылар өөредип, чагып-сургап чоруурлар.

Чуртталгага ынак, төрээн чериниң, чонунун сеткилин билер, сагыш-сеткили бай, уян-хөөннүг, чаа чүүлдерни өөренип алыксаар кижилер башкы мергежилин хыын тыва бээр. Өөреникчилерин сени утпайн, «экии, башкы!» деп мендилежи эртерге, чаш назының, ынак школаң, төрээн сууруң каракка чурттуңуң, чаныксай бээр сен. Ынчангаш-ла боор, хей-хей доозукчулар эртем-билиг чедип алган школыны утпайн, макталдыг дузаны чедирип чоруурлар. Бодум хуумда Арыг-Бажы ортумак школының коллективинге, ынак башкыларыга, бүгү чылдарның доозукчуларыга юбилейи-биле байыр чедирбишаан, школавыс оду чайнап, улуг-бичии, дарга-карачал кижиге эжи ажык манап турар деп чугаалаксаан ийик мен.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

ТӨӨГҮЛӨП САКТЫЫЛЫҢАР

Төрээн школавыс бо чылын ноябрь айда 70 хар юбилейин демделгээр, а бир дугаар доозукчулары дооскаш, 40 чылдаар база мен ном саңыңга 30 чыл болу бердим. Ынчап кээрге, мээң хуумда, ону үш дакпыр байырлап деп санап турар мен.

Бистин аравыста ырлаар, тан-цылаар, хөгжүм херекселдериниң кандызынга-даа ойнаар, хаактаар, чурукчу дээш, кандыг кижини чок дээр.

1966 чылда Кара-Тал сумузунга мөңгүн заводу ажиттынганы-биле Терлиг-Хая РЭП деп адай берген. Аңаа келген чонун ажи-төлүн автобус-биле Баян-Колче эккеп өөредип турган. Орус, тыва оолдар-кыстар эп-найыралдыг өөренип чордуус. Суурувустун эң узун 3 кудумчузунга чурттап турган орус эш-өөрүвүс Россияның делгемнеринче ажилдап-чурттап чоруй барган.

Чаңгысклассчыларывыстың аразында хүндүлүг аттарлыг, шаңнал-макталдыг эштеривис хей, чамдыктары ам хүндүлүг дыштанылгада. Дыка хей эштеривис чырык чер кырындан чарлып чоруткан. 1959-69 чылдарда бистерни өөредип чораан башкыларывыстың хей кезин ам аравыста чок. Эш-өөрүвүстү, башкыларывысты сактып, чугаалажып, чырык адынга мөгөйип чоруур бис.

Школачы чылдар дугайын сактып, 40 чыл база школавыстың 70 чыл болганы-биле төрээн суурувус Баян-Колга чылдызыска кандыг ирги?

Эш-өөрүм силерге тураскаадып, шүлүктү сомаладым.

Школавыс дооскандан бээр 40 чылдың нүүрү болду. Дөңгүр башты, сырбык чашты Төөгүлөп сактыр бис бе?

Талантызы шупту чедер: Самнаар, ырлаар, оскал-оолдаар.

Хөгжүм тутса, аялгалар Школа сынмас чаңгыланар! Санап, бодап, бижип турда, Сандак Света, Люда, Миша, Ольга, Тамара, Орлана Софья Ковалевскаяны сагындыраар.

Фестиваль-даа болур деп баар Бистин класс тоор эвес. Беш-ле хонук биске чедер Бирги черни алгаш кээр бис.

Өөредилгээ сундулуу дээш, Өөрүвүске чоргаарланып, Адап-сурап чугаалажып, Айтыртынып тургулаар бис.

Эжим-өөрүм аразында Эмчи, башкы, дарга-бошка, Экономист-бухгалтер дээш, Эртем-билиг бедиктер бар.

Эртем-билиг чедип алгаш, Эгээртинмес ажилдаан бис. Өлчей-кежик, буян долган Өөрлерим эрес хейлер.

Баян-Кол школынга 50-70 чылдарда ажилдап чораан библиотека ажилдакчыларын (ажы-төлү-даа болза) допчу намдарын, чуруктарын чорудуп бээрин дилеп олур мен.

Зоя САРЫГ-ООЛ,
Баян-Кол ортумак школыны-
ның библиотекары.

«КИЖИ ОЛУТТУ КААСТААР...»

Өвүр кожуунун Ак-Чыраа сууру республика төвүндө ырак, орук-чири бerge байдалдыг черде турар. Мында амыдырал 2009 чылдың июль айдан эгелеп электрилик чырыктын өшкөнү-биле чедимче байдалывыс хирелиг апарган. Ынчалза-даа берге байдалга торулбайн, кижилер бүрүзү шыдаар шаа-биле кызып ажилдап турар. Ылаңгыя Ак-Чыраа ортумаа школазында амыдырал «хайнышкынныг» деп болур.

Школавыстың директорларының солчуп турганындан-даа чадавас, байдал бо хүнде турганындан өске турган. Амгы директорувус М.Д.Шойдактын кызымак ажил-ининиң дугайында бижикседим.

Агаар-бойдузу кышкы үеде соок, чайгы үеде изиг, ышкам шынаа черге өске кижилер хамаанчок, боттун улузу безин бергедежир чер-ле болгай. Ынчангаш-ла боор, школавыс чанында 3 терек, каш дөс ыт-кады хөй чылдар дургунда чер иштиниң сугларыңче дазылдары ханылай берген борастанып үнүп турган. А бо чаа директор ажилдап келгеш-ле, школань ногаажыдылга талазы-биле айтырыгны шиитпирлеп, хөй-ле ыяш болгаш чадаң ыяшты олурткан. Школань коллектив база өөреникчилери идепкейлиг киришкен. Ажилды билдиргидиг удуртканын канчап мактавас боор, башкыга ада-иелер өөрүп-турарын чажырбайн чугаалап турган.

Орус чонун «Олут кижини каастаар эвес, а кижилер олутту каастаар» дээни дег, М.Д.Шойдактын ажилдап эгелээни-биле школада чаа чүүлдер каракка көскүзү-биле эскертинип, амыдыралы чаа агым-биле чоруп эгелээн дизимзе, мурнунда ажилдап чораан башкыларывыс хомудай бербес боор деп бодап ор мен. Башкының ажилын ада-иелер деткип турарын херэзжен чон аразында хөй-ниити ажилы кылып турар болгаш бо-ла эскерип дыңнаар мен.

М.Д.Шойдак — школада орус, тыва дылдар башкызы. Ол школага 2007 чылда ажилдап келген. Оон ажилында чаа чүүлдер эвээш эвес, уруглар-биле немелде кичээлдер, номчулга минуталары, эртем-практиктиг конференциялар, өөредилге-кижизидилгеге хамаарышкан социал төлөвилелдер-биле солун ажилдар. Чижээлээрге, 8 шактан 9

шакка чедир албан номчулга минуталарын «Сылдыстар дамчыштыр харылзаа-биле» деп педтехнологияны ажыглап турар. Оон онзагай чүүлү чүл дээрге уруглар бажыңыга кезээ албан 1 шак номчутунгаш, дашкаар үнүп, 7 хаан сылдысче көргөш: «Башкы мен номчуп кааптым» деп бодап-биле башкызынче медээ салыр. А башкызы ол үеде 7 хаан сылдысче көргөш, хариыны бээр. Ада-иелер башкыны бо-ла кезээки үеде сылдысче көрүп алган турарын көргөш, чап-таарлар. Ол дээрге башкының өөреникчилери-биле телепатия харылзаазын тудуп турары. Ынчангаш өөреникчилериниң бүзүрелин чаалап алганын, олары дээш кызымак чүткүлдүүн билип, ажылынга бердингенин магадап, өөрүп, «ылап-ла тывызык башкы» дээрлер.

«Мөгениң оруун актаары» деп социал төлөвилел езугаар Тываның алдарлыг мөгези, Ак-Чырааның үндэтин чурттакчызы К.О.Доржунун (Шалыыр Доржу) 85 харлаан юбилейин суму чергелиг хүрешке сонуургалдыг оолдарга эрттиргени улуг өөредиг болган.

Кожуун чергелиг эртем-практиктиг конференцияларга бистин уругларывыс директорнун болгаш

башкыларның удуртулгазы-биле киришкеш, шаңналдыг черлерни ап турары ада-иелерни өөртүп турар. Оларга Ч.Тырык, У.Комбу, А.Шокар, С.Санчат болгаш өскелер хамааржыр.

Чаа директорувус кыска үениң (6 ай) дургунда дыка хөй ажилды кылган. Школань ишти-даштыкы хевири онзагай чараш кылдыр чаарттырган. Иштинде стенилери тускай, солун кылдыр чаартып өскерткен. Оон аңгыда школа даштында тудуг богун бөлүп бедиткеш, ногаажыткаш, уругларга ойнаар тейни кылган. Ону «Ойнаар тей» деп социал төлөвилел-биле 5 муң акшага кылган. Бо чижектен көргөш, башкы социал төлөвилелдер кылырынга мастер деп үнелеп болур.

Школань келир үеде ажилдаар «Номчулга» деп эксперименталдыг төп болурунга белеткел ажылынга планнаттыган 4 символиктг демдектерни мастерлерде чагаан. «Көдүрер даш» деп мөгө оолдар өдээниң төлөвилели-биле ажил база чоруп турарын башкы чугаалап олурду. Ынчангаш чогадыкчы көрүш-биле ажилдаар башкы ак орукту, быжыг билигилг өөреникчилерлиг болурун йөрээп, күзеп каар-дыр мен.

Наталья ЛОПСАН, библиотека эргелекчи болгаш херэзженер чөвүлелин дарагы.

САЛГАЛДАРЫ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Барыын-Хемчик кожуунун Эр-ги-Барлык сумузуңда уругларның киностудиязының үндүргени «Адазының оглу», «Албыстыг эл», «Ынакшылдың ыргак-дагыр оруктары» деп уран-чечен киноларны көргөш, чаңгыс чер-чурттугларынның чедишкенинне коргаарла-ныр-дыр мен. «Адазының оглу» деп кинода адазының ролунда ойнап турар мээң чаңгысклассчым, культураның хоочуну Данил Хааковичи көргөш сонуургадым.

Черле ынчаш эрги-барлыкчылар — дыка талантылыг чон. Бичи турунда «Хайыраан бот» деп шини артистерден дудак чок ойнап турганын сактыр-дыр мен. Ол үениң культуразының хоочуннары О.Саая, Х.Саая, М.Д. Саая дээш, оон-даа өскелер бар. Ынчан школачылар аразында көрүлдө-концерттерге Эрги-Барлык школазы бирги черден дүшпейн турду. Ону М.Д.Саая удуртуп турган. Оларнын уран талантызын амгы үениң салгалдары уламчылап турары өөрүчүг. Эрги-Барлыктын Культура бажынының уран чүүл удуртукчу чоран не черимниң ховар талантылыг оглу Чыңгис Анатольевич Сааяның чок болганын хараадал-биле «Шын» солундан номчудум.

Олчатмаа ХОВАЛЫГ.

Чаа Хол суур.

ЧЫЗААННЫҢ КАТАП ТУРГУЗУУШКУНУ

Буянның чорук энерелдиг сеткилден бодараар. Ону хүн бүрүнүн бүдүп, чогаан ажил-херектеринден эскерип болур. Бо хүннерде Камбы-лама эргелелин кээс-чараш, сүлдө-сүзүктүг оран-бажыңыга мени ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Роза Доржуевна Деге чедирип, хөлчок солун медегилне баш бурунгаар таныштыра каапты. «Алды, Устүү-Хүрээниң чызаанының ажилдышкыны шажын чүдүлгениң төөгүзүңде улуг болуушкун болган. Алды чүзүн мал-тудар, аал-кодан тудуунуң кыштаа адакталганын барымдаалааш, аяк-шайже өргүл-сөңнүг чедип, улуг ажил-агыйга киржир аас-кежиктиг болдум. Тываның Камбы-Ламазы Джамбел Лодой — Апыш-оол Шуракаевич Сат башкывыс келген» деп, орук ара ол дугайын сеткили хып чугаалады. Ала-чайгаар ийи хемниң каттышканы дег, чугаа бисти Камбы-лама эргелелинге эккелген. Ол үеде Апыш-оол Шуракаевич Сат чаа-ла музейден келгеш, ажилдап олурар кабинетинче чалапты. Роза Доржуевна үе чидирбези-биле чугааны эгелеп, баштай мени таныштыргаш: «Алды, Устүү-Хүрээниң чызаанының чаа эгелээн ажил-херээниң дугайында болгаш эргелелдин моон соңгааргы ажилын чонга тайылбырлап бээриңерни дилеп келдивис, башкы» — дидир. Баштайгы айтырывыска башкы мынчаар харыылады:

— Чызаан ажилы катап тургустунуп эгелээн. Чамдык аныак-өскөн бо сөстү билбес чадавас. Чызаан дээрге, хүрээ черлериниң хуу ажил-агыйы-дыр. Эрткен үеде каржы-дошкуну-биле хүрээ-хитти узуткап, чызааннарның мал-маганын, хамык ажилдакчыларын тараткан. Буураахшың соонда үениң чаа эргилдеси доктаап, бурунгу езу-чаңчылдарывыс, чүдүлгө-сүзүглеливис серген, чер-черлерде улуг, биче дуганнар, хүрээлер тудуу көстүп келген. Хуурактарывыс эртем-билигже улуг көдүрлүүшкүн-биле өөренип, өскөн-төрээн черлеринде ажилдап, чону, чурту дээш ыдыктыг черлерни дагып, номнап, көдүрлүүшкүнүг ажилдап турарын, чаңгыс чижек, чызаан ажилының эгелээш-кини бадыйткап турар. Чадаана хүрээниң башкылары: Даа лама — Ай-оол Кызыл-оолович Донгак (шажынчы ады Бэлэг Чалсрз), Шолбан Ооржакович Биче оол (Дензин Чымба), Бадый Болат-оолович Ондар (Дензин Лопсан), Буян Серээвич Сандык (Дензин Чымба), Тимур Орлан-оолович Сандак (Сүлдүм Ярпэл) оларны он-залап адаксаар-дыр мен. Хүрээ-хииттин ажилы хөй угланышкынныг. Бир дугаарында, эртем-билигилг кадрларны хөйү-биле өөредир. Чурагайжы, отчу, эмчи,

бүгүнү херек кырында сайзырадыр-дыр. Чызаанның ажилы чаа тургустунган, моон соңгаар-даа чон күжүн бо катап эгелээшкениңе углаарыңа идегелим улуг.

— *Богда башкының өөредии болгаш чызааннар ажилы өске девискээрлерде канчаар сайзырап турары?*

— Кожавыс Моол республиканы алыр болза, хүрээлер тургустунмаанда-ла чызаанның ажил-агыйын шагда тургузуп алган, мал ажил-агыйы хөгжүй берген чоран. Калмыкияда чызаан ажилы чок-даа болза, чер ажилын сайзырадып, ногаа аймаан, картофельди өстүрүп, оон продукцияын садып-сайгарып амыдырап турар. Буряттарны билер силер, бистер ышкаш мал ажилын өстүрүп тудуп турар.

Алды, Устүү-Хүрээниң чызаан ажилы сайзырап эгелээрге, немей кажаалар тудуу кылыр, мал кадарар кижилер, оларның чурттаар оран-савазының айтырыы база тургустунуп келир. Тываның экономиказын көдүрер сорулга-биле

Шажын

ажылды углаанывыс ол. Чызаанның отчет-учедун тургузар, чизезин кылыр, ревизия комиссиязы тургустунар, экономист, юрист мергежилдик кадрлар херек апаар. Эргелелдин ажилдакчыларындан аңгыда, чоннун бүзүретиңтен төлээзи албан турар. Хүрээниң ажил-агыйы хөй угланышкынныг сайзырап кел чыдарының бир херечизи-дир ийин.

— *Саң-хоо айтырыгыңа хамаарыштыр чүчү чугаалап болур силер, Апыш-оол Шуракаевич?*

— Салдыгын сорулга улуг. Чүнү-даа эгелеп алырыңа акша херек, чоннун өргүлдөзү кирип турар. Ындыг-даа болза хуурактарны даштыкыже өөредип чорударыңа чаңгыс кижиниң оруунга 60-70 муң акша үнер. Чамдык ада-иелерниң социал амыдыралы ындыг-ла эки эвес, чадаарда деткиччилер дилеп, тыптынып турар бис. Даштыкыже үнерде визаны Моолга барып кылдырап апаар. Аңаа албан чеди хондур манаар. Хары чуртка чедип, ынча хонук, дүн-хүн чарып алыры

дыка берге. Оон аңгыда хүрээниң ай, чыл санында чырык, изиг, соок суунуң төлөвири база бар. Бот-хан-дыртынар чүве болганда, бергелер, шаптараазыңнар чайгаар туруп келир.

Алды, Устүү-Хүрээниң чызаан ажилыңа хамаарыштыр чугааны кылып олурар, бот-дугайты өөрүшкүм хайныгып келген.

Камбы-лама эргелелин улуг башкызы Апыш-оол Шуракаевич бодундан баштадыр Цэнгэл суму-зундан белекке келген ак-ой адын мал кадарып мунары-биле чызаанга аппарып салганы чаагай көзүлген. Чоннун берген мал-маганын чүзүннеп бодап тургаш, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Роза Доржуевна Деге бир эр, бир кыс хаваннарны салган. Чызаанның ажилдышкынынга келген чонну Чадаана хоорайның хереклекчилер нителелин кооперация коллектив чөмгөрип, чаагай аш-чем-биле бараан болган.

— *Цэнгэл сумузуңа чораш, орук ара чызаан ажилыңа киржип четтигилтим дидир. Ол аян-чорууңар дугайында номчукчуга сонугадып көрүңер, Апыш-оол Шуракаевич.*

— Аныктар чөвүлелин даргазының чалааны-биле чораным ол. Цэнгэл сумузуңда «Рашдэ-чэнлиң» хүрээни 107 чылда туттунган. Солун чүве, оон ханалары бүдүн, бүрүн туруп калган. Эрги турган байдалыңе кирип, шевер-леп септээр ажил бар. Улуг Тыва-дан улуг-ла дилег бар — деп, улуг өгбө чугаалаан чүве. Оон чугаазы-биле алырга, бо хүрээниң иштинде «Алдын-Херел» деп судур бир өггө кадагалаттынып арткан. Кажан өглерни үжөп, чиндип, хүрээниң судурларын узуткап турда, өгүнү ээзи ол судурун бичи огулунун ооргазынга хойладып каан. Оон кадагалалы дыка эки болган. Ол судурун номнадым. Шаанда бир улуг өгбө лама-башкы мынча деп айыткаан дээр: «Бо хүрээниң хөй-адын улуг Тывадан лама-башкы сергедип келир. Беш Богда Хайыраканны болгаш Цэнгэл Хайыракан дагларын дагып келир» дээр. А бо чүүлду бөгүн бистер көөр болгандыр бис. Ынчангаш долгандыр

турар бойдузувус сергедип алыс-кап тур бис. Долгандыр өт-сиген кааннап, бо чурттан аныак-өскени ажил-хожул дилеп көжүп үнүп турар. Өгбелерниң чурту ээн калыр чыгыгы тур. Ону доктадып, улуг номнал кылып, өгбелеривис чүдүп-тейлеп чораны «Рашдэчэнлиң» хүрээниң улуг Тываыста эддивис үзүү, сөөгүвүс сыйы, баарывыс көгү болган чонувус болгап көөрүн диледивис» дидир. Эргелелге ол айтырыг дугайында сөөлүңде чугаалажып көөр бис. Цэнгэлге чед-бээримге, дыка эки хүннер болган. Тус черниң чонунуң чугаазы-биле алырга, өске кижилер келирге кудай-дээр хадыыр, чүдөрээр дижи. Моолдун Камбы-лама Башкылары оларга кээп турар. Ындыг-даа болза, хан төрөл чонувус биске эргим деп чугаалап турар.

— *Апыш-оол Шуракаевич, республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейинде 36 ыдыктыг эртинелер тывылган дидир. Ол кая, канчаар шыг-жаттынып чыткан эртинелер боор?*

— Кайгамчык онзагай чон-дур бис ийин. Скиф үезин база катап бадыйткап болур бис. Ол бүгүнү боттарывыс эскербейн чоруур бис. Бистер, тывалар, Седип деп Бурган үезинден чүдүп чоран бис. I Богда — Хорвоончиг, II Богда — Седип бурган, III Богда — Одсурун бурган-дыр. Ам келир бурганнывыс — Шакыя Муни. Бөгүн бистин музейивистен тывылган 36 ыдыктыг эртинени музейге кадагалаттынып чыткан бурганның бажының иштинге шыгжап каан болган. Бистин башкыларывыс Байыр биле Аганах ол бурганны аштап, чодуп тургаш, тып алганнар. Мынча чылдар иштинде ону кым-даа көрбээн, билбээн. Чаа үеде Богданың өөредии Тывада сайзырап, чечектелип турарыңа бүгү тыва чон чоргаарлары ужурулуг бис. Бистин Тыва — ды-ваажан ораны, чуртувус анаа эвес чер бо. Биске бо хүннерде муң Богдалар келир. Келир-келирде, артында Бурганның чуртту — Непалдан чаларап-келир. Ам тыптып келген 36 ыдыктыг эртинелер өртөк чок, кайгамчык тывыш болуп турар. Ол дугайын XIV Далай-Лама Башкывыс дыңнап кагза, шынап-ла, та канчаар өөрүп магадаар. Чаа тывылган эртинелер дугайында чон удавас сонуургай бээр.

Лидия ИРГИТ, шүлүкчү.

КОФЕ ИШКЕН СООНДА...

ИЗРАИЛЬ. Тель-Авивтин кафе-леринде кайгамчык чаартылганы чогааткан. Чүл дээрке келген кижилер кофезин ижип дооскан соонда официантылар шаажаң дүвүнде артып калган кофе хоюн көрүп тургаш, төлгөлөп бээрин сүмөлээр. Күзөлдигерге оларның келир үезин, амы-хуу салымын, кадыкшыл байдалын болгаш амы-дыралында болуп болур оон-даа өске таварылгаларны төлгө салып дыйнадыр. Ындыг чаа арга-дуржулга дыка хөй кижилернин сеткилинге тааржып турар.

Чамдык кафелерде онза со-нуургалдыг кижилерге тускай ка-бинеттер ажиттынган. Аалчыларны дуржулгалыг төлгөчилер аңгы төлевир-биле хүлээп алыр болгаш оларның дилээ-биле төлгөниң эге билиглеринге өөредип безин болурлар.

Бөмбүрзектиң судалы

Кафелернин ажилдакчылары-ның чугаазы-биле алырга, мындыг дуржулганы чорудуп эгелээнинин соонда дыштанып база чөмөннип келир кижилернин саны оранчок көвүдзөн болгаш ниити орулга улгаткан. Ылангыя бот-херэжөн кижилер кафелернин доктаамал аалчылары болу берген.

ЭДЕ КӨРҮП ТУРАРЛАР

НЬЮ-ЙОРК. «Грузияга, Украинага, Балтий далай чурттарына ше-риг баазалары тургузар дугайында АКШ-та кандыг-даа бодал чок – деп, АКШ-тын камгалал сайыды-ның дузалакчызы Селест Уоллан-дер Американың билдингир экс-перттери-биле ужуражылга кылып тургаш, дыйнаткан. — Ооң кадында

НАТО-нуң Европада шериг кезек-теринин санын эрткен чылдарга бодаарга, эвээжедип эгелзэн бис. Ынчангаш амгы үеде НАТО биле Россияның аразында харылзаалар кайызынга-даа таарымчалыг бай-далдарже шилчип эгелзээнинин демдээ көстүп келген».

Бо миннишкин Россияның сөөлгү үеде делегей мурнунда по-литиктиг деңизи улгатканын, сай-зыраңгай чурттарның ону тоол көрбейн баар харыы чогуң дем-дегеп турар болбайн аан. Ол ыш-каш Россияны долгандыр шериг баазаларын мөөңнөп чөңгээлээр күзелин ам эде көрүп турары АКШ-тын чаа президентизи Барак Оба-маның Россияже көрүнгөн полити-казының ачызы дээрзи база-ла шын.

Уран номчулга конкурсу

ЧОГААЛДАРЫ ЧҮРЕКТЕРДЕ МӨҢГЕ АРТКАН

Чогаалчы Б.С.Доюндуптун төрүттүнгенинден бээр 80 чыл болган оюнга тураскааткан оон шүлүктөрүнүн «Чогаалдары чүректерде мөңгө арткан» деп уран номчулга конкурсу Тес-Хем кожуунунун төпчүткен библиотека системазының директору М.М.Картинович удуртулгазы-биле бедик деңгелге Тес-Хем кожуунунун девискээринге эрткен. Аңаа ниитизи-биле 170 ажыг улуг болгаш бичии номчукчулар киришкен. Конкурстун база бир онзагай чүүлү — чогаалчының чырык адынга тураскааткан киржикчилернин шүлүктери.

Конкурстун 3-кү түннел көр-гүзүү чогаалчының адын төлөтпө-биле эдилеп чоруур Берт-Даг көдээ Культура бажынынга октябрь 9-та болган.

Түннел көрүлдөгө 32 шүлүкчү киришкен. Конкуртка Тес-Хемнин төпчүткен библиотека система-зының болгаш Берт-Дагның көдээ Культура бажынының ажилдакчы-ларының онзагай белеткенгенин демдеглезе чугула. Чогаалчының допчу намдарын, оон чогаалдык ажилдарын, кылып чораан ажил-ини, чедишкенин, шаңнал-дарын Культура бажынының фойе-зинде делгереңгей-биле делгеп көргүскөн.

Конкурстун киржикчилеринин белеткелин жюри тергип эки деп демдеглээн. Шаңналдыг черлерни тодарадыры жюриге берге болган, чүге дизе шүлүкчүлөргө белет-кели болгаш оларның күүселдизи шупту бедик деңгелге болган. Ылангыя шүлүкчү бурзунун кеткен концерт хевин үнелес аргажок.

Школа назылыг шүлүкчүлөрдөн Самагалдай ортумак школазының өөреникчизи Хорлуу Алдын-Дорч Б.С. Доюндуптун «Читкен дагаа» деп шүлүүн уран-чечени-биле күү-сеткеш, бирги черни алган. Ийги черни О-Шынаа ортумак школазы-ның өөреникчизи Миндирья Дозу-раш «Ону кичээн» деп шүлүүн база үшкү черни Берт-Даг школазының өөреникчизи Доржу Чодураа «Кадарчызы болуксаар мен» деп шүлүүн тергип эки номчааш, ал-ганнар. Улуг улус аразында деми-

сел база чидиг болган. Түннелинде 1-ги черни У.Шынаа ортумак школа-зының башкызы У.Борандай-оол чогаалчының «Шоваалаң-оол» деп тоолун күүсетпишаан, чураан чур-руктарын проектор дамчыштыр көргүскеш, төлөтпө-биле 1-ги черни ээлзэн. Ийги, үшкү черлерни Берт-Даг ортумак школазының башкызы Айлаң Доржу, О-Шынаа көдээ Культура бажынының ажил-дакчызы Биче-Кыс Тюлюш алган. Бо 6 шаңналдыг черлерни ээлзэн номчукчуларга конкурстун детки-чизи — чогаалчының уруу, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажил-дакчызы Урана Хертек ниитизи-биле 12 муң рубль шаңналын тус-тузунда тывыскаан.

Киржикчилернин аразында демдеглес аргажок шүлүкчүлөр хөй. Олар Берт-Даг ортумак шко-лазының өөреникчилери Ч.Хангай, А.Чыргал, У.Шынаа школазының өөреникчилери А.-Ч.Доспан, Д.Ба-гай-оол, Самагалдай школазының өөреникчилери О.Нурсат, Р.Уван-зай болгаш өскелерни-даа адап болур. Улуг улус аразында Чыргал-ланды ортумак школазының баш-кызы Чечек Дарый-оол, Кызыл-Чыраа ортумак школазының баш-кызы Урана Сады оларның ном-чулгазының онзагай талантынын жюри демдеглээн. Конкуртка че-дишкенинги киришкен артан шүлүкчүлөргө Тес-Хемнин төп-чүткен библиотека системазының удуртулгазы хүндүлөп бижиктер, өртектер барааннар болгаш акаша шаңналдары-биле шаңнаан. Эң

бичии шүлүкчү Самагалдай шко-лазының 3-кү класының өөреник-чизи Бадарчы Долума «Сылдыс-чыгаш» солунун кол редактору, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы А.С.Шоюндан 1000 рубль шаңналды алган.

Кежээге чогаалчының чоок тө-релдери, уйнуктары база кириш-кен. Биче-ол Сергиевичинин кады төрзөн угбазының уруу М.М.Бал-чий-оол байыр чедиреп сес алгаш, акызының адын эдилеп турар Куль-тура бажынында турар төпчүткен библиотека системазының салбы-рынга 42 экзemplар чечен чогаал номнарын өг-бүлезинин мурнундан тывыскаан. Чогаалчының дуңмазы-ның уруу Чечена Тановна Культура бажынының сценазынга көжеге даарап алзын дээш 65 метр торгуну белек кылдыр берген.

Конкурстун киржикчизи, башкы Урана Садының шүлүү.

БАРААЛГАТТЫМ

Күстүн айдың дүңезинде Күжүр ие караа чыраан. Өөрүшкү, аас-кежик Өг-бүлени бүргей берген.

Бичии оглун ада-ие Биче-оол деп адап алган. Алызында шак ол ат Алдар-биле бүргеттинген.

Чоннун чоргаар оглу Чогаалчы-даа болган. Тес-Хемин, төрөл чонун Чечен сөскө алдаржыткан.

Кижизидикчи утка-шынарлыг Кижилерни бодандырыптар. Одуруларның авторунга Оңмас чечээм белзэм болзун.

Мугур харны харлап турар Буян бүргзэн чогаалчыга Бодалдарым эң-не арыын Бодап оргаш, бараалгаттым.

Чооду КАРА-КҮСКЕ, чогаалчы, жюри кежигүнү.

(Солуннун дараазында номери ноябрь 7-де үнөр).

О-А-10-09-7 ажык аукционну эрттиреринин дугайында чарлал

Аукционнун ады: «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнун Тээли сумузунга 140 олуттуг бичии уруглар садының тудуунун катап ажыглап турар төлөвилелин төлөвилээр дугайында муниципалдыг керээ чарар эрге дээш ажык аукцион.

1. Садыглажышкынын хевир: ажык аукцион.

2. Садыглажышкынын эрттирип турар чер: Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунунун администрациязының экономика комитеди.

Турар чери, адреси: 668010, Тээли суур, Комсомольская кудумчузу, 19 дугаарлыг бажың, кабинет 210. Тел. 8(39442)21-4-07.

Харылзажыр кижии: Альберт Семенович Арапчыт.

3. Чагыдыкчы: Тээли сумузунун көдээ суур администрациязы.

4. Чагыдыкчы акшалаңдырышкыны: республика бюджетиди.

5. Керээниң хевир: «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районнун Тээли сумузунга 140 олуттуг бичии уруглар садының тудуунун катап ажыглап турар төлөвилелин төлөвилээр.

6. Керээниң эге өртээ: 900000 (тос чүс муң) рубль.

7. Аукционнун документилерин кириер хуусаазы, чери болгаш чуруму: аукционнун документилерин бо дыйнадыгның №2 пунктузун езугаар кириер.

8. Аукционнун документилерин чарлаан албан сайтызы: <http://pgz.tuva.ru>

9. Аукционнун документилерин кириргени база өске-даа чарыгдалдар дээш төлевири: 1000 (бир муң) рубль.

10. Аукционга киржиринин дугайында чагыгларны кириеринин эгези болгаш төңчүзү, чери болгаш чуруму: чагыгларны ажыл хүннеринде 8.00 шактан 17.00 шакка чедир (дүштээри 12 шактан 13 шакка чедир) дараазында адресче кириер: 668010, Тээли суур, Комсомольская кудумчузу, бажың 19.

Чагыгларны кириер эгелзээринин хүнү: 2009 чылдын ноябрь 4.

Чагыгларны кириерин соксадыр үези: 2009 чылдын ноябрь 27, 14.00 шак.

Чагыгларны хүлээп алырының чуруму: чагыгларны 2-ги пунктуда адаттыг ажилдакчы хүлээп алыр.

Үстүнде айтыглан хуусаадан озалдаан чагыгларны хүлээп албас.

НОЯБРЬ 4 – Чоннун чаңгыс эвинин хүнү

АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫНДА

Ноябрь 4-те бистиң чуртувус күрүне байырлалын – Чоннун чаңгыс эвинин хүнүн, байырлаар. Чоннун чаңгыс эвинин байырлалы – чаа, аныяк байырлал. Ону 2005 чылдан байырлап эгелзэн бис.

Бо байырлалдың тывылган үн-дезинин Тываның Төп күрүне архи-винде чамдык материалдар бадыт-кап турар. Оларның кезик-чамды-зын маңаа чижек кылдыр көрээ-линер.

1600 чылдың эгезинде Россия-ның хоойлузун езугаар эрге-чагыр-га бажыңга олурган хаан салгак-чылары күрүнени башкарып шыда-ваанындан Россияга дүвүрээзин-ниг, кончуг берге байдал тургустун-ган. Оон аңгыда даштыкы интервен-тилер Россияны бүззэлеп, Москва-ны, Кремльди поляктар эжелеп алган. Аш-чутка, даштыкы интер-вентилерин багай хамаарылга-зынга таварышкан чон идепейли-биле чуртун камгалаар дээш шим-чээшкенин эгелзэн.

1611 чылдың сентябрь айда Кузь-ма Минин дайынчы арга-дуржул-

галыг хаан Дмитрий Пожарскийнин удуртулгазы-биле ополчен шерийн чыып эгелзэн. Ол шериглерин составыңга Россияның хөй на-ционал чонунун болгаш шажын-нарның төлээлери кирип турган. Чон ол эгелзээшкенин деткип, бүгү-ле болдунар дузаны чедирген.

1612 чылда Минин биле Пожар-скийге баштаткан чон Төрзөн чур-ту Россияны камгалаар, Москваны хостаар дээш бир демниг, чаңгыс эп-сеткилдиг көдүрлүп үнгөн. 1612 чылдын ноябрь 4-те Москваны, Кремльди поляк интервентилерден хостаан. Бо хүнден эгелзээш Рос-сияның күрүнези катап тургустунуп эгелзэнин архив материалдарында бижип турар.

М.СЕДИП-ООЛ,

Төп күрүне архивинин специализи.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак оглувус, уругларының ынак ачазы, эдеришкен эжинин чоргааралы, дуңмаларының акызы, ОШАЧКИ-ниң взвод командири Мурат Сазенеевич КҮНЗЕК ажил-албанын күүседип чорааш, айыыл-халапка таваржып, аныяк назынында амы-тынындан чарылган.

Оглувус ажылыңга бердинген, эш-өөрүңге хүндүткелдиг, кижизиг чаңы-биле ылгалдыг чораан.

Биске таварышкан эгиттинмес когаралывысты үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Тыва Республиканың ИХЯ-ның ОШАЧКИ-ниң командири А.В.Тежитке, Кызыл хоорайның ОШАЧКИ-ниң командири О.Д.Сувакбутка, ИХЯ-ның сайыды В.И.Леснякка, ОШАЧКИ-ниң бүгү ажилдакчыларыңга, наркология болгаш дүрген дуза чедирер станцияның эмчилеринге, «Чаа век» телекомпаниязыңга, чаңгыс-классчыларыңга, чаңгыскурсчуларыңга, хөй санныг төрөлдериңге, кудаларывыска, эш-өөрүвүске улуу-биле четтиргенивисти илеретпишаан, черге чедир мөгейдивис.

Авазы, ачазы, өөнүң ишти, кады-төрзөннери.

Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республикада эргелелинин 2002 чылдын ноябрь 15-те тывысканы Лидия Ховалыговна НАЗЫТЫГА №17/57 албан шынзылгазының чиктенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агы, окулга — 2-03-87, үлөтпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8305. Чагыг 124. Номерни парлагже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортааки Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдын май 14-те эде бүртүкзэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыйнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.